

Raziskovalna naloga

INDUSTRIALIZACIJA KRANJA IN NJENE POSLEDICE

(Interdisciplinarna področja: Zgodovina, geografija in sociologija)

AVTORJI: Sergej BOHINC, Maks BOŽIČ, Samo PURIČ

MENTOR: prof. Patricija VELDIN

Leto izdelave: 2012

Šola: Gimnazija Kranj

1. KAZALO

1. KAZALO	2
2. POVZETEK.....	3
3. SUMMARY	3
4. ZAHVALA	4
5. UVOD.....	5
5. 1. RAZISKOVALNE METODE.....	6
5. 2. POSTAVITEV PROBLEMA.....	7
5. 3. HIPOTEZE.....	8
6. INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA.....	9
6. 1. POSLEDICE INDUSTRIALIZACIJE	12
6. 2. INDUSTRIALIZACIJA NA SLOVENSKEM	15
7. INDUSTRIALIZACIJA KRANJA.....	20
7. 1. KRANJ PO PRVI SVETOVNI VOJNI.....	24
7. 2. KRANJ PO DRUGI SVETOVNI VOJNI.....	28
7. 3. FRANJO SIRC	31
7. 4. DELAVSKO GIBANJE.....	35
7. 5. FINANČNI KAPITAL	38
8. PREBIVALSTVO V KRANJU	40
8. 1. PRISELJEVANJE V KRANJ	42
8. 2. URBANIZACIJA	48
8. 3. ZDRAVSTVO IN HIGIENA.....	52
8. 4. ZDRAVSTVENO, SOCIALNO IN POKOJNINSKO ZAVAROVANJE	54
8. 5. PROMET.....	55
8. 6. IZOBRAŽEVANJE	58
8. 7. ŠPORT	60
8. 8. KULTURA IN KULTURNA DRUŠTVA.....	63
9. ZAKLJUČEK	66
10. VIRI IN LITERATURA.....	69
11. VIRI SLIKOVNEGA GRADIVA	73

2. POVZETEK

Naša raziskovalna naloga se ukvarja z industrializacijo Kranja. Ker je industrializacija kompleksen proces, smo zašli tako na področje zgodovine kot geografije ter sociologije, zato naša raziskovalna naloga pokriva več znanstvenih disciplin. Za začetek industrializacije je ključnega pomena industrijska revolucija. Ta se je pričela v Angliji in sicer v 18. stoletju. Industrializacija je prinesla mnogo novosti, npr. parni stroj, znanstven napredek, uporabo novih energetske virov itd. Začela se je pospešena rast mest in urbanizacija. Prav tako je industrializacija povzročila migracijo prebivalstva iz vasi v mesta. S procesom industrializacije se je močno okrepil delavski razred.

Ko govorimo o industrializaciji Kranja, govorimo o obdobju po koncu prve svetovne vojne. Kranjski podjetniki so se zavedali, da sami nimajo dovolj kapitala, zato so s pomočjo Franja Sirca v Kranj povabili nemški, češki in poljski kapital. V Kranju se je močno razvila tekstilna dejavnost, industrializacija pa je močno pospešila urbanizacijo Kranja, priseljevanje prebivalcev, deagrarizacijo podeželja, nastanek delavskega razreda, razvoj šolstva, zdravstvene oskrbe, športne in kulturne dejavnosti ipd. Kranj je postal pomembno industrijsko središče, danes pa je zaspano provincialno mesto. Praznino, ki je nastala zaradi propada industrije, se poskuša zapolniti z vedno novimi nakupovalnimi središči. Ti pa samo še poglobljajo socialno krizo samega mesta.

3. SUMMARY

Our research deals with the industrialization of Kranj. Because the industrialization is a very complex process, our research paper covers different scientific disciplines. These are: history, geography and sociology. The key part, for the start of industrialization, was the industrial revolution. It started in England in the 18th century. The industrialization brought many novelties, for example the steam engine, scientific progress, the use of new energy sources etc. It also sped up the growth of cities and urbanization. It was the cause for migration from the country to the city and it strengthened the working class.

The industrialization started after the First World War. Local businessmen didn't have enough money to start it on their own. With the help of Franjo Sirc they procured German, Czech and Polish capital. The most developed was the textile industry. The industrialization sped up urbanization, immigration, deagrarisation, the rise of the working class and also the development of education, health care, sports and culture. Kranj used to be an important industrial centre but has become a sleepy provincial town. The emptiness, that is the result of the downfall of industry, is trying to be replaced by new shopping centres. Sadly, they only deepen the social problems of the town.

4. ZAHVALA

Pri izdelavi raziskovalne naloge smo imeli veliko pomoči in podpore, zato bi se radi zahvalili:

- naši mentorici Patriciji Veldin, ki nas je spodbujala pri raziskovalnem delu ter kritično ocenjevala naše izdelke,
- ga. Nini Svetelj, knjižničarki v Mestni knjižnici Kranj, ki nam je pomagala pri zbiranju pisnega gradiva ter nam ni zamerila, če smo zavlačevali njegovo vračanje,
- ga. Moniki Rogelj, muzejski svetovalki v Gorenjskem muzeju, ki je za nas in naše sošolce pripravila zanimivo predavanje o industrializaciji Kranja,
- ga. Mariji Kos, zaposleni v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enoti za Gorenjsko, Kranj, ki nam je predstavila slikovno in avdiovizualno gradivo o predvojnem Kranju,
- g. Domnu Dolencu, režiserju, članu Openlaba v Kranju, ki nas je naučil uporabljati filmsko tehnologijo,
- našim sošolcem oddelka 2. c, ki sodelujejo v projektu Zgodovinski spomin
- ter našemu razredniku Aljošu Brlogarju, ki nam je opravičeval izostanke pri pouku, kajti dogajalo se je, da smo včasih, zaradi raziskovalnega dela, manjkali pri pouku.

5. UVOD

V šolskem letu 2011/2012 se je Gimnazija Kranj, skupaj z Mestno knjižnico Kranj, odločila izpeljati projekt Zgodovinski spomin, ki se izvaja v okviru evropskega programa Comenius. S pomočjo mentorice Patricije Veldin smo dijaki oddelka 2. c izpeljali že nekaj dejavnosti, ki so povezani s projektom, odločili pa smo se, da bomo raziskali zgodovinski spomin na industrializacijo Kranja. Pri raziskavi smo se osredotočili na proces in posledice industrializacije mesta Kranj in okolice v obdobju med obema vojnama. Projekt se izvaja s pomočjo projektnega učenja. S pomočjo projektnega učenja naj bi dosegli načrtane učne cilje in kompetence.

V času izvajanja projekta smo se trije nadebudni dijaki, avtorji te raziskovalne naloge, odločili, da bi o procesu in posledicah industrializacije Kranja, lahko raziskali veliko več, ugotovitve pa bi predstavili v raziskovalni nalogi. Kaj nas je pritegnilo? Ob prvih informacijah povezanih z industrializacijo Kranja se nismo zavedali obsežnosti posledic, ki jih je industrializacija sprožila. Z raziskavo smo odkrivali svet, ki je bil industrijsko močan, ki je nudil kruh ogromnemu številu ljudi, vplival na urbanizacijo in deagrarizacijo podeželja ter povzročil spremembe na področju izobraževanja, zdravstva, prometa ipd. Današnji Kranj nam deluje kot provincialno mesto, zaspano, brezvoljno in izgubljeno v krogu trgovskih centrov na obrobju mesta. Še dvajset let nazaj je bil živahno »šihtarsko« mesto. Center Kranja je bil živ s polnimi trgovskimi in gostinskimi lokali, danes pa sameva, edino v času malice ga napolnimo dijaki Gimnazije Kranj.

Ko smo osvojili osnovne pojme povezane z industrializacijo, smo se odločili, da raziskavo razširimo še v drugo polovico 20. stoletja, kajti proces industrializacije se je nadaljeval vse do 80. let 20. stoletja, ko se je industrijska proizvodnja soočila s prvimi večjimi težavami, ki so se nadaljevale v čas po osamosvojitvi. Žalosti nas dejstvo, da je ogromno tovarn prenehalo s proizvodnjo, ki se je uveljavila v prvi polovici 20. stoletja. Posledično so ljudje izgubljali zaposlitev, kar jih je pahnilo v revščino, nekateri so celo v brezizhodni situaciji in jih kot brezdomce srečujemo na avtobusni postaji. Naša raziskava je posegla na več področij. Ne pokriva le zgodovinskih dejstev, ampak se loteva problemov, ki jih lahko umestimo pod družbeno geografijo in sociologijo, zato smo se odločili, da bomo raziskovalno nalogo prijaviili pod interdisciplinarno področje. Upamo, da boste ob branju naše raziskovalne

naloge, odkrivali svet, ki ste ga poznali, vendar ste nanj pozabili. Z nalogo bomo ovrednotili pomen industrializacije za Kranj in Gorenjsko, najprej pa bomo pojasnili elemente, ki so vplivali na razvoj industrije v Veliki Britaniji, Sloveniji in v Kranju.

5. 1. RAZISKOVALNE METODE

Že v uvodu smo vam pojasnili, da smo vključeni v program Comenius, ki v letu 2011/2012 podpira raziskovanje zgodovinskega spomina. V okviru projekta je ga. Patricija Veldin, učiteljica zgodovine, naš razred razdelila na dve skupini, in vsaka skupina je imela svoje zadolžitve. Ker smo že na začetku projekta izrazili, da si želimo poglobljenega dela, smo vsi trije sodelovali v obeh skupinah oziroma še vedno sodelujemo, saj projekt še ni zaključen. Mentorica je nam trem naročila, da naj poiščemo pisne in elektronske vire ter literaturo, s katero bomo prišli do potrebnih informacij. V pomoč nam je bilo osebje kranjske knjižnice, ki nam je z velikim veseljem in entuziazmom pomagalo zbrati pisno gradivo. Pregledali smo gradivo ter določili besedila namenjena sošolcem iz prve skupine, ki so sestavili poročila in izdelali plakate, ki so od 13. februarja 2012 na ogled v avli kranjske knjižnice. Druga skupina je s pomočjo poročil sestavila vprašanja za intervju, ta del projekta pa se še vedno izvaja. Vsak iz druge skupine je moral določiti tri intervjuvance, ki morajo zadostiti le starostnim pogojem, torej intervju bo izpeljan v treh starostnih skupinah: osebe stare do 30 let, osebe v starostnem obdobju med 30 in 60 let, osebe starejše od 60 let. Ko bomo vrednotili rezultate, bomo upoštevali še tri spremenljivke: spol, izobrazbo in poklic. Na koncu projekta bomo s pomočjo Openlaba v Kranju izdelali tudi film. Prav mi trije ter še dva sošolca smo zadolženi za izdelavo filma. Opravili smo že izobraževanje iz dela s kamero (pravo filmsko kamero) in ostalo snemalno tehnologijo, o pisanju scenarija in montaži posnetkov. Upamo, da bomo na začetku maja zaključili z izdelavo filma.

Vrnimo se še k raziskovalnim metodam. Prebrali smo zajeten kup pisnega in elektronskega gradiva, saj smo potrebovali čim več informacij. Lahko bi rekli, da smo uporabili deduktivno raziskovalno metodo, saj smo iz splošnih dejstev vedno bolj spoznavali procese in posledice industrializacije. K projektu Zgodovinski spomin sta se pridružila tudi Gorenjski muzej in Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko, Kranj, zato smo imeli dostop do literarnih in znanstvenih del, zbornikov, monografij, faksimilov dokumentov, ogledali smo si slikovno gradivo in ostale avdiovizualne vire. V okviru projekta je Gorenjski muzej za naš razred

organiziral predavanje. Ga. Monika Rogelj nam je poleg predavanja o industrializaciji Kranja, predstavila slikovno gradivo, izdelke iz starih kranjskih tovarn (od športnih oblačil, spodnjega perila, brisač in ostalega tekstila). Zgodovinski arhiv nam je predstavil množico starih fotografij, obenem pa nam je podaril desetminutni film o Kranju v 20. letih 20. stoletja.

5. 2. POSTAVITEV PROBLEMA

Ob zbiranju gradiva smo se soočili s številnimi podatki in pojmi. Zagotovo smo se najprej vprašali, kaj je industrializacija, kje in zakaj se je začela, kakšne so bile njene posledice, zato smo o teh vprašanjih razpravljali v poglavju Industrijska revolucija. Ker je veliko teorij o vzrokih za razvoj industrije v Angliji, smo se odločili za teorijo Maxa Webra, ki je razpravljal o povezanosti kalvinizma in kapitalizma. Ker se naša raziskovalna naloga ukvarja z industrializacijo Kranja, smo morali pogledati razmere na Slovenskem, ki so tudi pripomogle k razvoju industrije v Kranju. Glavni del naše raziskovalne naloge pa je industrializacija Kranja. Zanimalo nas je:

- Kateri elementi so vplivali na razvoj industrije v Kranju?
- Kdaj je potekala pospešena industrializacija Kranja in kakšne so bile njene posledice?
- Na katerem območju se je razvila industrija?
- Katera oseba ali skupina ljudi je povezana z industrializacijo Kranja? Na kakšen način?
- Ali je v Kranju obstajalo močno delavsko gibanje? Kdaj in zakaj?
- V katerem obdobju in zakaj je zabeležen skokovit porast prebivalstva v Kranju?
- Kje in zakaj so nastala spalna naselja?
- Kako se je Kranj urbaniziral? Ali je kranjsko podeželje pod pritiskom procesa deagrarizacije?
- Kdaj je pričela zamirati industrijska proizvodnja v Kranju?
- Katere zgradbe ali gradnje simbolizirajo industrializacijo Kranja?
- Ali je razvoj šolstva, kulture, športa, zdravstvenega varstva ipd. povezan z industrializacijo?

5. 3. HIPOTEZE

Preden smo postavili hipoteze, smo zbrali informacije o industrijski revoluciji na splošno. S pomočjo teh informacij smo postavili hipoteze.

1. Domnevamo, da se je industrializacija Kranja pričela po prihodu železnice v Kranj.
2. Kapital za zagon industrije v Kranju je bil predvsem nemški.
3. Domnevamo, da je bilo tekstilstvo najmočnejša industrijska panoga v Kranju.
4. Prevladujoča gospodarska dejavnost po drugi svetovni vojni je bila elektrotehnika.
5. Najbolj znan kranjski tovarnar je bil Franjo Sirc.
6. V kranjskih tovarnah je bila pred drugo svetovno vojno predvsem zaposlena moška delovna sila.
7. Kranjska občina se je širila šele po drugi svetovni vojni, ko so zgradili spalna naselja.
8. Deagrarizacija podeželja je značilna za obdobje po drugi svetovni vojni.
9. Tuja delovna sila je sprva prihajala iz območij prve jugoslovanske države.
10. Večina tuje delovne sile iz bivše Jugoslavije je bila zaposlena v primarnih in sekundarnih dejavnostih.
11. Zagotavljanje osnovnega zdravstva se je pričelo že z industrializacijo Kranja.
12. Z razvojem industrije so se razvile športne in kulturne dejavnosti.
13. Z razvojem industrije so se okrepile potrebe po izobraženem kadru.

6. INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA

Ko smo pričeli zbirati podatke o industrializaciji Kranja, smo sprva morali ugotoviti, kaj je industrializacija in kakšne so bile njene posledice v Evropi in Sloveniji. Glede na Slovar slovenskega knjižnega jezika, izraz industrializacija pomeni:

- uvajanje, širjenje industrijske dejavnosti na določenem področju,
- uvajanje industrijskih proizvodnih sredstev v določeno gospodarsko dejavnost (CD-ROM, 2005).

Industrializacija je torej povezana s pojmom industrijska revolucija, ki pomeni uvajanje strojev v proizvodnjo. Za industrijsko proizvodnjo sta značilni standardizacija proizvodnje in specializirana delitev proizvodnje. Industrijska revolucija se je pričela v Angliji v 18. stoletju. Več je odgovorov, zakaj prav v Angliji. Na angleško gospodarstvo 18. stoletja sta močno vplivali dve gospodarski teoriji. Prva je bila **merkantilizem**. Za to teorijo je značilno, da je podpirala trgovanje, predvsem izvoz izdelkov. Začetek merkantilizma je v idejah francoskega finančnega ministra Jeana Colberta, ki je delal na dvoru Ludvika XIV. Da bi dosegel večji izvoz izdelkov, je podpiral izgradnjo trgovske in vojaške mornarice, ustanavljanje kolonij, gradnjo cest, mostov in prekopov in ustanavljanje manufaktur. Te ideje so se razširile tudi v Anglijo, ki je ustanavljala kolonije in okrepila svojo mornarico. Prav zaradi merkantilizma so Angleži imeli dovolj kapitala za zagon industrije oziroma lahko rečemo, da je za izbruh industrijske revolucije v Angliji veljalo, naslednje: *”Čezmorska trgovina je prinašala velikanske dobičke, v državi so bila bogata nahajališča energijskih virov (premog, voda) in železove rude.”* (http://www.svarog.si/zgodovina/3/index.php?page_id=7648) Veliko so zaslužili tudi s trgovino s sužnji, obenem pa ni bilo cehov, ki bi s svojo organiziranostjo ovirali razvoj industrije.

Druga gospodarska politika se imenuje **fiziokratizem**, njen teoretik pa je bil Francois Quesney. Za to teorijo je značilno, da je zagovarjala kmetijsko gospodarstvo. Fiziokrati so spodbujali gojenje novih rastlin, nove kmetijske tehnike, na primer hlevsko živinorejo in gnojenje ter opuščanje triletnega kolobarja in prahe. Zaradi te teorije se je povečala proizvodnja hrane, s tem pa število ljudi, ki so se lahko zaposlovali v industrijskih obratih.

»Med političnimi vzroki za nastanek industrije v Angliji je v ospredju, da so se od angleške revolucije dalje tam najbolj uveljavile gospodarske svoboščine meščanstva, razvijalo pa se je tudi parlamentarno življenje.« (Zgodovina na maturi 2009, 2008: 69) Te politične svoboščine so povezane s sprejetjem pomembnega dokumenta za angleško demokracijo, imenuje pa se Bill Of Rights (Listina svoboščin). Dokument je podpisal angleški kralj Viljem III. Oranski in Anglija je postala **parlamentarna monarhija**, kjer se je oblast delila na tri dele; torej, izvršno oblast je imel kralj, zakonodajno parlament, sodno pa sodišča.

Važen izum za razvoj industrije je **izum parnega stroja**, ki ga je izpopolnil in leta 1769 patentiral James Watt. S tem izumom so se v Angliji razvile tri gospodarske panoge: premogovništvo, železarstvo in tekstilna industrija. Glede na podatke, lahko trdimo, da je bila tekstilna industrija najpomembnejša gospodarska panoga v Angliji (http://www.svarog.si/zgodovina/3/index.php?page_id=7648). Tekstilni obrati so se odpirali v mestih Manchester, Nottingham ter na Škotskem. »Leta 1812 je bilo v Britaniji v tekstilni industriji zaposlenih že več kot 350.000 delavcev.« (http://www.svarog.si/zgodovina/3/index.php?page_id=7649)

Ob razpravi, zakaj se je industrijska revolucija pričela v Angliji, se lahko navežemo tudi na Maxa Webera, predvsem na njegovo delo Protestantska etika in duh kapitalizma. S tem vstopamo na področje religije, kajti Weber je v svoji razpravi dokazoval, da lahko v nekaterih okoliščinah religija vodi k družbenim spremembam. Po Karlu Marxu naj bi ekonomski sistem neke družbe v veliki meri določal prepričanja, ki jih imajo posamezniki. Weber se s tem ni strinjal, kajti tudi religija lahko vpliva na ekonomski sistem neke družbe. Preučeval je vzpon kapitalističnih družb, kar je tesno povezano z razvojem industrije. Trdil je, da je **kalvinizem** (bolj asketska oblika protestantizma) osnovni pogoj za razvoj kapitalizma. Zakaj prav kalvinizem? Ustanovitelj kalvinistične smeri protestantizma je bil John Calvin. Razvil je doktrino o predestinaciji, kar pomeni, da obstaja posebna skupina izvoljenih ljudi, ki jih po smrti čakajo nebesa. To zveličanje duše pa je bilo določeno že pred njihovim rojstvom, na samem začetku stvarjenja sveta. Tako so nekateri posamezniki določeni za zveličanje, ne glede na tuzemsko življenje. S tem se je pojavila težava, torej kalvinisti niso vedeli, ali so med izvoljenimi. Prepričanje, da s svojim vedenjem na zemlji ne morejo pridobiti mesta v nebesih, jih je vodilo v askezo. Asketska etika je predvidela vzdržnost od užitka v življenju, preprost življenjski slog in strogo samodisciplino. Posamezniki so trdo delali v poklicih in

sledili le enemu cilju – pridobivanju denarja, kar je bil dokaz o uspehu. Uspeh v poklicu je pomenil, da posameznik ni izgubil usmiljenja pred Bogom in ga čaka zveličanje. Kalvinizem je bil razširjen tudi v Angliji, predvsem preko škotskih presbiterijancev. Angleži so sprejeli asketsko etiko in s tem ustvarili kapital, ki je bil osnovno sredstvo za zagon industrije. Sledili so asketski etiki in se držali pravila, da se bogastva ne sme zapravljati, ampak vlagati oz. investirati v nove posle. Asketska etika se je odražala pri razvoju gospodarstva in pridobivanju kapitala, kjer se je pazilo na sistematičen in racionalen način vodenja transakcij, načrtovanju stroškov in ocenjevanju dobičkov. Znani so nasveti Benjamina Franklina, znamenitega ameriškega razsvetljenskega misleca, izumitelja in državnika. V delu Nujna navodila za tiste, ki želijo obogateti (http://www.sacklunch.net/poorrichard/Necessary_Hints_to_Those_That_Would_Be_Rich.html), je delil nasvete mlademu trgovcu. Njegovi nasveti so: čas je denar; pri poslih štejeta razsodnost in poštenje; poslovneži se morajo vesti marljivo, skromno, točno in pravično.

Industrijska revolucija se je v Evropo razširila po napoleonskih vojnah. Napoleon je leta 1806 proti Angliji uvedel **celinsko zaporo**. S tem ukrepom je poskušal Anglijo gospodarsko oslabiti. Evropskim državam, predvsem zaveznicam, je prepovedal gospodarske stike z Anglijo. Za Evropo je to pomenilo gospodarsko nazadovanje, saj je bila Anglija vodilna industrijska in trgovska velesila 19. stoletja. Ker v Evropo niso prihajali angleški industrijski izdelki, so evropske države same pričele z industrializacijo svojih dežel. Industrializacija Evrope se je pospešeno odvijala v prvi polovici 19. stoletja. V proces industrializacije so vstopile tudi Združene države Amerike, kjer je bilo dovolj zalog surovin in kapitala, pomanjkanje se je čutilo le pri delovni sili, ki se je reševala z emigracijo iz evropskih držav ali z uveljavljanjem novih strojev, na področju kmetijstva pa se je uveljavila mehanizacija, na primer: «... *plug iz litega železa, s katerim so lahko orali globlje, mehanični sejalnik, žetveni stroj, mlatilni stroj itd.*» (Zgodovina na maturi 2009, 2008: 71) Do srede 19. stoletja so se industrializirale Belgija, nemške dežele (včlanjene v Nemško zvezo, ustanovljeno na dunajskem kongresu) in Francija. Vse te države so bile bogate z nahajališči premoga in železa.

6. 1. POSLEDICE INDUSTRIALIZACIJE

Industrializacija je pomenila bliskoviti razvoj novih gospodarskih panog, kar je povezano z novimi izumi in spoznanji na področju znanosti. Zelo važna izuma na začetku industrijske revolucije sta **izuma parnika in lokomotive**. Ta izuma sta vplivala na velike spremembe na področju transporta tovora, ljudi in informacij. Leta 1804 je Richard Trevithick storil prvi korak k razvoju železnice, saj je prvi priključil vagone na parno lokomotivo, ki sicer ni delovala, vendar je pomenila veliko prelomnico. (http://www.svarog.si/zgodovina/3/index.php?page_id=7651). Razvoj na področju železnice se je nadaljeval z izumom Georga Stephensona, ki je leta 1825 svetu predstavil svojo parno lokomotivo the Rocket (Raketo). Revolucijo v prometu je dopolnil izum parnika, kar se lahko zahvalimo Robertu Fultonu, ki je leta 1807 prvič predstavil svoj parnik. Kaj so pomenile spremembe na področju prometa, predvsem uveljavitev železnic? *»Uvedba vlakov je skrajšala čas transporta, zmanjšala njegove stroške, povečala uporabo goriv (les, premog) in spodbudila investicije, imela pa je tudi velik vpliv na družbo kot celoto, saj je omogočila mobilnost delovne sile, povečalo se je zanimanje za počitnice in izlete, naraslo je zanimanje za športna tekmovanja; začel se je razvijati turizem. V zadnji četrtini 19. stoletja je železnica pripomogla tudi k razvoju športa, še posebej nogometa. Po letu 1872, ko so odigrali prvo finale angleškega nogometnega pokala, so v mnogih britanskih krajih nastali nogometni klubi, ki so uporabljali železnico za to, da so igrali medsebojne tekme na različnih koncih dežele.«* (http://www.svarog.si/zgodovina/3/index.php?page_id=7651). Pomen parnikov se je okrepil po letu 1870, saj je Jožef Ressel, znan češki izumitelj, ki je bil tesno povezan s slovenskim ozemljem, izumil ladijski vijak, pomemben element ladijskega prevoza čez ocean.

Če smo omenili znanstveno–tehnični napredek, moramo pojasniti, da so v drugi polovici 19. stoletja napredovale naravoslovne znanosti, ki so omogočile napredek v tehniki, kar je vodilo v drugo fazo industrijske revolucije, torej **znanstveno–tehnično revolucijo** (Zgodovina na maturi 2009, 2008: 72). V tem obdobju so lastniki kapitala spoznali, da znanstveno–tehnični napredek omogoča gospodarski razvoj in večji dobiček. Raziskovalci so bili finančno podpirani ter preskrbljeni z laboratoriji ter ostalimi delovnimi pogoji, ki so omogočali učinkovito delo. Kar se tiče naravoslovnih znanosti, lahko trdimo, da je bil opazen napredek na področju biologije, kemije in fizike. Da si boste lažje predstavljali pomen te znanstveno–tehnične revolucije, vam bomo navedli najbolj znane izume in znanstvena spoznanja tistega

časa: izmenični tok, transformator, električni dinamo, dinamit, motor na notranje izgorevanje, avtomobil, telegraf, telefon, električna žarnica ipd. Na področju znanosti so odkrili načela evolucije, dednosti in temelje genetike, sestavili so periodični sistem kemijskih elementov, odkrili zakon elektromagnetne indukcije, ki je osnova za razvoj elektrotehnike, teorijo sevanja in termodinamike, nove elemente (radij, polonij) in podobno. Razvila se je tudi medicina, saj so prvič operirali s pomočjo narkoze (eter), odkrili rentgenske žarke, aspirin, zdravilo za sifilis in povzročitelje smrtonosnih bolezni (tuberkuloza, antraks in kolera). Razvoj medicine pa je seveda vplival na večje število prebivalstva.

Z napredkom na področju znanosti in tehnike sta prevladala dva **nova energijska vira**, elektrika in nafta. Pojavili so se **novi pogonski stroji**, ki so izpodrinili parni stroj. Najbolj sta se razširila motor z notranjim izgorevanjem in elektromotor.

Industrializacija je tudi povzročila družbene spremembe. Prva očitna sprememba je pospešena rast mest, torej **urbanizacija**, ki je obenem pomenila **migracijo prebivalstva** s podeželja. Podeželje je postopoma doživljalo **deagrarizacijo**, tako da se je ostra meja med mestom in podeželjem zabrisala. Če pogledamo spletno stran Zveze geografov Slovenije, lahko zasledimo več pojasnil, kaj je urbanizacija. Če na kratko povzamemo: »Na potek urbanizacije vplivajo nekateri družbeno-gospodarski procesi, med katerimi sta najpomembnejša industrializacija in deagrarizacija. Na eni strani se torej širijo mesta, na drugi pa se podeželska naselja spreminjajo v naselja z mestnim značajem. Spreminjajo se raba tal, pokrajinski videz, gospodarske dejavnosti, funkcije naselij, način in gostota zazidave, komunalna opremljenost, prometno omrežje in seveda način življenja.« (<http://zgds.zrc-sazu.si/4-6-1999.htm>). Urbanizacija je povezana s koncentracijo in centralizacijo industrijske proizvodnje, saj so se tovarne odpirale v bližini rudnikov, s tem pa so se znižali stroški transporta, delovna sila je bila dostopna in naseljena v teh rudarskih revirjih. Ko so se tovarne širile na podeželje, kar je povezano z razvojem železnic, so se majhna podeželska naselja spreminjala v velika industrijska središča. Na primer prebivalstvo Liverpoola se je v letih 1800-1900 povečalo z 80 000 prebivalcev na 685 000 (Zgodovina na maturi 2009, 2008: 70). Podeželje je torej doživelo deagrarizacijo, saj se je s selitvijo prebivalstva v mesta, opuščala kmetijska proizvodnja, tisti, ki so ostali na podeželju, pa so sprejeli mestni način življenja.

S selitvijo v mesta se je izoblikoval nov družbeni sloj ali, po marksistični teoriji, razred. Izoblikoval se je **delavski razred** oziroma proletariat. Delavci so se znašli v težkih življenjskih in delovnih pogojih. Delovni dan je trajal od 12 do 16 ur, delovni pogoji so bili težki, saj niso poznali varnosti pri delu. Mezde oziroma tedenska plačila so komaj zadostovale za golo preživetje, ženske in otroci so delali še za nižje plačilo. Živel so v barakarskih naseljih, kot jih tudi še danes lahko vidimo v državah v razvoju. Družine so prebivale v kletnih ali podstrešnih stanovanjih ali bolje rečeno, v sobicah. Ti prostori so bili redko ogrevani, brez izolacije, tekoče vode in kanalizacije. Bivališča so bila plesniva, vlažna, in vse že omenjeno, je vodilo k razmahu kriminala, alkoholizma in drugih oblik nasilja. Zaradi očitnih zlorab delavcev, so se delavci organizirali in pričelo se je **delavsko gibanje**. Najpomembnejši cilj delavskega gibanja je bil izboljšanje delovnih in življenjskih razmer. *“Delavci so se pričeli vključevati tudi v politično gibanje in si prizadevali za spremembo družbenih in gospodarskih odnosov.”* (http://www.svarog.si/zgodovina/3/index.php?page_id=7711). Delavci so ustanavljali sindikate, ki so se pogajali z delodajalci oziroma kapitalisti. Sindikati so se borili za izboljšanje delovnih pogojev, višja plačila in krajši delavnik. Če se niso mogli pogajati, so organizirali stavke. Važna teoretika delavskega boja, ki sta zagovarjala revolucijo, ki bo kapitalistično družbo spremenila v brezrazredno, torej pot v komunizem, sta Karl Marx in Friedrich Engels. Leta 1848 sta objavila Komunistični manifest, ki je postal program delavskega boja in socialistične revolucije. Zelo važna organizacija, povezana z delavskim bojem, je druga internacionala. Ta mednarodna delavska organizacija je bila ustanovljena na stoto obletnico francoske revolucije, torej leta 1889. Važna je razglasitev 1. maja za mednarodni delavski praznik, saj je praznovanje povežalo različne skupine delavcev.

S selitvijo v mesta so se tradicionalne razširjene družine razbile v **nuklearne družine**, kar pomeni prvi korak k izoblikovanju današnjih postmodernih družin, ki obstajajo v različnih oblikah. Zanimiv je intervju z dr. Grahamom Barnesom, ki je komentiral razpravo o Družinskem zakoniku v Sloveniji: *«Družina je bila včasih skoraj manjša vas. In to ni bilo vedno dobro. Nekoč družina ni bila samo zakonska zveza moškega in ženske z otrokom. Bratje in sestre so vzgajali eden drugega, starši so pogosto umirali mladi in potomci so preživeli, ker so živeli z dedki, babicami, s tetami, strici v razširjeni družini.»* (<http://www.narobe.si/stevilka-18-19/intervju-barnes>)

V 19. stoletju se je močno okrepil **meščanski razred**, obenem pa je doživel razslojevanje znotraj same skupine, kajti na vrhu so bili lastniki kapitala (bankirji, tovarnarji, veletrgovci), sledili so jim beli ovratniki (direktorji, inženirji, odvetniki), na repu pa so bili pripadniki nižjega meščanskega sloja, torej obrtniki, učitelji, nižji uradniki itd. Meščanski razred je bil nosilec liberalnih in nacionalnih idej, torej okrepile so se zahteve po parlamentarnih oz. ustavnih državah, ločitvi cerkve od države, enakost pred zakonom ter ustanovitev nacionalnih držav. Meščanski razred je vplival na razvoj umetnosti, bivanjske kulture, modo in preživljanje prostega časa.

Z družbeno zapostavljenostjo različnih skupin prebivalstva, se je okrepilo tudi gibanje žensk. Pojavile so se **sufražetke**, ki so se borile za politične, kulturne, socialne pravice ter do pravice do izobrazbe. Znana borka za pravice žensk je bila Virginia Woolf, pisateljica in esejistka. Njena eseja *A Room of One's Own* ter *Three Guineas* sta klasična teksta feministične literarne teorije (Koledar 1996, 1995: 4). Predstavnice militantnega krila sufražetk so izhajale iz družine Pankhurst in so močno vplivale, da so ženske v Angliji dobile volilno pravico leta 1918, vendar z omejitvami. Vse polnoletne Angležinje so dobile volilno pravico leta 1928 (Koledar 1996, 1995: 18).

6. 2. INDUSTRIALIZACIJA NA SLOVENSKEM

Ob prebiranju prvih strani naše raziskovalne naloge, smo se spraševali, kako je potekala industrializacija na Slovenskem, in ali se posledice industrializacije ponovijo tudi na naših tleh.

Za razvoj industrije na Slovenskem so važne **reforme** habsburških vladarjev Marije Terezije in Jožefa II. Reformirala sta vojsko, cerkveno organizacijo, davke, upravo, sodstvo, gospodarstvo in šolstvo. Šolska in gospodarske reforme so močno vplivale na nadaljnji razvoj gospodarstva. V okviru merkantilizma je Marija Terezija ukinila carinske meje med deželami ter pospeševala gradnjo cest. Seveda bi lahko pričakovali, da je habsburška monarhija pod vplivom merkantilizma ustanavljala kolonije. Vendar, habsburška monarhija se ni mogla pohvaliti z ustanavljanjem kolonij, kajti njena zunanja politika je bila veliko bolj obremenjena z vojskovanjem s Prusijo, razdelitvijo Poljske in širjenjem na Balkan na račun turškega cesarstva. Pod vplivom fiziokratizma sta vladarja spodbujala gojenje novih poljščin

(koruze, krompirja, fižola in detelje) in pasem, ukinitve triletnega kolobarja in prahe, uvedbo hlevske živinoreje, kar je povzročilo zbiranje gnoja, pridobivanje sena in gradnjo kozolcev. Jožef II. je v skladu z razsvetljenskimi in fiziokratskimi idejami izdal dva dokumenta, ki sta olajšala kmetom življenje. Tolerančni patent je kmetom znižal tlako, nevoljniški patent pa je kmetom dal osebno svobodo. Učinki terezijansko-jožefinskih gospodarskih reform so bili vidni malo kasneje, v prvi polovici 19. stoletja. Predvsem po letih od 1815 do 1817 (slabe letine, lakota) so se uveljavile nove poljščine. Na Kranjskem in Štajerskem se je uveljavil krompir, na Koroškem, Goriškem in Štajerskem pa koruza. Gojili so tudi strniščne kulture (ajdo, repo), industrijske (lan, konopljo) in krmilne rastline, zlasti deteljo. Posledično se je povečalo prebivalstvo, ki mu je nevoljniški patent omogočil preselitev v mesta in vključitev v nekmetijske gospodarske dejavnosti. Šolska reforma se je pričela 1774. Marija Terezija je uvedla obvezno osnovno šolstvo. Otroci od 6 do 12 let naj bi vsaj eno leto obiskovali osnovno šolo. Posledice reform so bile hitro opazne. Povečalo se je število pismenih prebivalcev, s čimer so lažje sledili novostim na področju gospodarstva. S šolsko reformo se je pričel narodni preporod. Izobraženci in duhovniki so poskušali uvesti slovenščino v urade in šolstvo. Narodni prebuditelji so se zbirali v Pohlinovem in Zoisovem krogu. Kmetom se je izboljšal položaj, gospodarstvo se je razvijalo, predvsem fužinarstvo, saj so uvedli visoke talilne peči za taljenje rude. Na Slovenskem je bilo vedno več glažut in manufaktur, razvila sta se furmanstvo in flosarstvo. Razvoj gospodarstva je omogočal polnjenje državnih blagajn, zato je bila habsburška monarhija zelo zainteresirana za izvajanje teh reform. Spremembe so tudi pospešile razvoj mest na Slovenskem (Zgodovina na maturi 2011, 2010: 69).

Naslednja važna prelomnica za razvoj industrije na Slovenskem je leto 1809, ko je Napoleon z dekretom ustanovil **Ilirske province**. V Ilirskih provincah so bile naslednje slovenske zgodovinske dežele: Kranjska, Goriška, Trst, Istra in zahodni del Koroške. S tem ukrepom je Avstrijo odrezal od morja, torej od Trsta, ki je bilo najpomembnejše habsburško pristanišče. Francozi so tudi dosledno izvajali celinsko zaporo, kar je skupaj z onemogočenimi gospodarskimi stiki z Dunajem, slabo vplivalo na razvoj gospodarstva. Pozitiven ukrep je bila odprava cehov in uvedba gospodarske svobode. Kmetje so bili razočarani, saj Francozi niso ukiniteli fevdalizma in tlačanstva, njihovi sinovi so bili vključeni v francosko vojsko, davki pa so se zvišali. Ilirske province so trajale do leta 1813, saj je bil Napoleon poražen v bitki narodov pri Leipzigu ter izgnan na otok Elbo. Ilirske province so bile po dunajskem kongresu vključene v avstrijsko cesarstvo.

Po dunajskem kongresu (1814–1815) so se razmere v Evropi stabilizirale. Prišlo je do restavracij monarhij po načelu legitimnosti, vzpostavile so se nove meje, ki so bile spremenjene z napoleonskimi vojnami, v avstrijskem cesarstvu (ustanovljeno je bilo leta 1806) pa se je uveljavila cenzura in policijski nadzor. Nadzor državnih aparatov je razumljiv, saj je Metternich zatiral liberalna in nacionalna gibanja. Kljub strogi cenzuri, s katero je obvladoval nemški, italijanski in madžarski nacionalizem, je dopuščal kulturno dejavnost, ki je močno pospešila razvoj slovenskega jezika in s tem tudi občutek pripadnosti k slovenskemu narodu. Nas pa predvsem zanima, ali je Napoleonov padec vplival na izbruh industrijske revolucije na našem ozemlju. Ugotavljamo, da se je gospodarstvo pričelo pospešeno razvijati, vendar se v avstrijskem cesarstvu ni razvijalo enakomerno (Zgodovina na maturi 2011, 2010: 77). Slovenske dežele so zaostajale za industrijsko razvitejšimi deli avstrijskega cesarstva; avstrijske dežele in Češka. *»Merilo gospodarskega napredka v tem času je bil razvoj industrije (z uvajanjem parnih strojev) in prometnih povezav (ceste, prvi parniki v Trstu, proti koncu obdobja pa tudi železnice).«* (Zgodovina na maturi 2011, 2010:71) Leta **1819 je v Trst priplul parnik**, kar pomeni, da je prvi parni stroj na Slovenskem deloval na parniku. Šele leta **1835 so v ljubljanski tovarni sladkorja pričeli uporabljati parne stroje**.

Najpomembnejši gospodarski projekt v slovenskih deželah 19. stoletja je bila izgradnja **južne železnice**, železnice, ki je povezovala Dunaj s Trstom. V poglavju o posledicah industrijske revolucije, smo pojasnili pomen železnic, predvsem v Angliji. Izgradnja južne železnice je za slovenske dežele pomenila korak k izrazitejši industrializaciji in urbanizaciji. Železnica se je gradila postopoma. Leta 1846 je prvi vlak pripeljal v Celje, 1849 v Ljubljano, gradnja proge pa se je končala v Trstu leta 1857. Pomen Trsta se je povečal. Okrepil se je njegov položaj trgovskega in finančnega središča v avstrijskem cesarstvu. V Trstu je bila borza in več zavarovalnic, na primer zavarovalnica Lloyd. Z gradnjo južne železnice so se na Slovenskem okrepile druge gospodarske panoge: železarstvo, rudarstvo, industrija, turizem itd. Najbolj važna je bila **železarna na Prevaljah na Koroškem**, ki je bila sredi 19. stoletja najnaprednejša železarna, saj je uvedla poseben postopek pudlanja – pridobivanje valjane pločevine (Zgodovina na maturi 2011, 2010: 71). Njen poglavitni izdelek so bile tračnice za južno železnico. Zaradi pridobivanja železa in jekla, je na pomenu pridobilo premogovništvo. Predvsem moramo omeniti **rudnik Leše** pri Prevaljah, ki je postal največji rudnik rjavega premoga na Slovenskem. Večino premoga so porabili v železarni Prevalje, kasneje pa v

železarni Ravne (do leta 1935). »Prvi znani podatek iz leškega premogovnika o količini izkopanega premoga je iz leta 1842, ko so ga nakopali 14.800 ton, leta 1855 že 50.259 ton. Največjo proizvodnjo so dosegli leta 1882 s 70.000 tonami. V 90. letih je znašala celotna produkcija premoga na Koroškem povprečno 60.000 ton, od katere so na Lešah nakopali nad polovico in sicer 1887. leta 37.821 ton, leta 1892 pa 31.211 ton. Letno storitev rudarja so ocenili na 43 ton. Med prvo svetovno vojno so premogovnik precej izčrpali. Letna proizvodnja je po vojni znašala nad 11.000 ton, največ, 18.833 ton leta 1924, leta 1929 pa samo še 1.500 ton. V 120-letni zgodovini rudnika so izkopali 3.500.000 ton premoga.» (http://www.koropedija.si/index.php?title=Po_cesti_in_%C5%BEEleznici_%C4%8Dez_most_ove) Glede na podatke, je bil ta rudnik vse do prve svetovne vojne najpomembnejši dobavitelj rjavega premoga. Gradnja železnice je imela tudi negativne posledice, saj je povzročila propad furmanstva, furmanskih gostiln, flosarstva in brodarstva. Domača obrt ni mogla konkurirati industrijskim izdelkom, ki so s pomočjo železnice, vdiral v slovenske dežele. Ker je gradnja železniškega omrežja spodbudila industrializacijo, je na naše ozemlje vdiral tuj kapital, predvsem nemški, z njim pa se je povečal pritisk germanizacije. Poleg južne železnice so zgradili tudi lokalna železniška omrežja; na primer, leta 1870 je bila zgrajena gorenjska proga Ljubljana – Kranj – Trbiž, leta 1909 so dokončali tursko progo (karavanško–bohinjsko–kraška proga) (<http://www.slo-zeleznice.si/sl/podjetje/onas/zgodovina>). Lokalne proge so omogočile industrializacijo krajev, ki so bili slabo gospodarsko razviti.

Ko smo opisovali razvoj industrije v Angliji, smo omenili, da so se prve razvile tri gospodarske panoge: premogovništvo, železarstvo in tekstilna industrija. Na Slovenskem je gradnja južne železnice pospešila in okrepila razvoj premogovništva in železarstva. Podobno kot v Angliji so ustanavljali **tekstilne tovarne** v Preboldu, Ljubljani in Ajdovščini. Delo v tekstilni tovarni Prebold si je ogledal tudi celjski opat Anton Martin Slomšek, ki je kasneje postal lavantinski škof. Ko si je ogledal delovne razmere in predvsem delo otrok, je o problematiki zlorabe otrok v industriji spisal pesem »Ubog otrok v faberkah«.

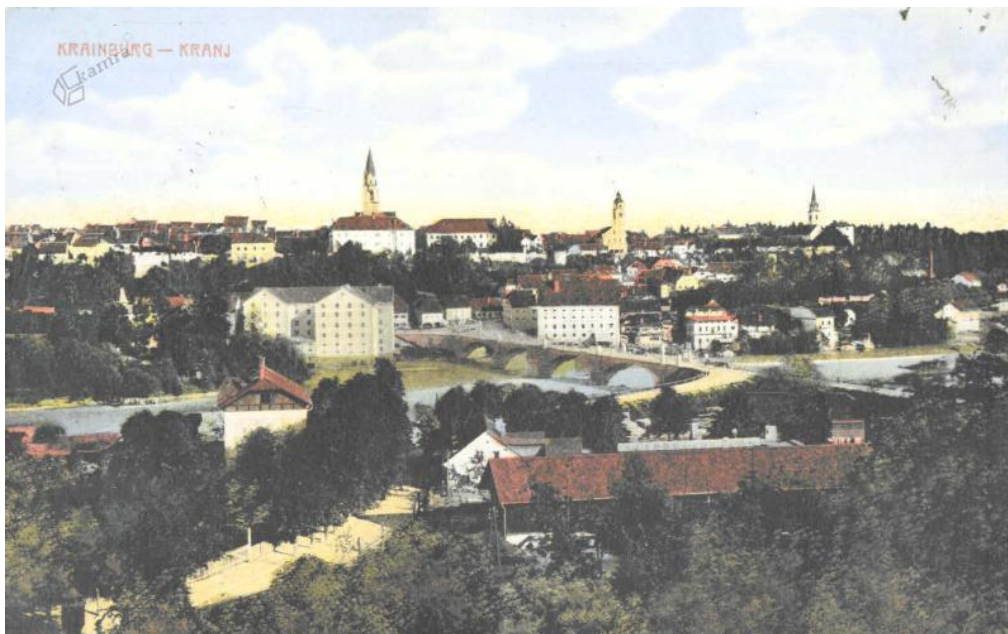
Važno obdobje za nadaljnji razvoj industrije na Slovenskem pa je bila **marčna revolucija 1848**. V tej revoluciji so se uprli meščani, delavci in kmetje. Prva važna pridobitev je bil odstop kneza Metternicha. Za slovensko zgodovino je seveda pomembna objava programa Zedinjene Slovenije. Matija Majar – Ziljski in društvo Slovenija na Dunaju so zahtevali

združitev vseh slovenskih dežel (Kranjske, Štajerske, Goriške, Koroške, Istre in Trsta) v eno upravno enoto v okviru habsburške monarhije. Zahtevali so rabo slovenskega jezika v uradih in šolah. Sprejetje zakona o zemljiški odvezi je pozitivno vplivalo na nadaljnji razvoj industrije, kajti s tem zakonom se je v habsburški monarhiji končala fevdalizem.

Z razvojem industrije so se pojavili **slovenski industrialci**; bratje Kozler, Fidelis Terpinc itd., ki so pripomogli k razvoju slovenske narodne in politične identitete – dobiček so vlagali v razvoj slovenskih društev, časopisov in kulture. Delovali so proti germanizaciji. Na pobudo dr. Josipa Vošnjaka in po češkem vzoru so ustanavljali **hranilnice in posojilnice**, ki so krepile slovenski kapitalski trg in slovenskim podjetnikom omogočile poslovanje. Pričel je nastajati slovenski bančni kapital (Pavliha, 2010: 150). L. 1900 sta pričeli delovati prvi **domači banki**; Ljubljanska kreditna banka (v njej je bilo precej češkega kapitala) in Jadranska banka v Trstu (slovenski in hrvaški kapital) (Pavliha, 2010: 150). Z novim kapitalom so nastajale **delniške družbe**. Leta 1869 je bila ustanovljena Kranjska industrijska družba (KID), ki je obvladovala večino železarskih obratov na Kranjskem, vanjo pa so veliko vlagali vlagatelji z Dunaja in Berlina (Pavliha, 2010: 149). Istega leta so se združile prevajlska in druge koroške železarne v Huttenburško železarsko družbo. Kljub temu je železarstvo nazadovalo (delovale so le železarna na Ravnah na Koroškem in Štore). Leta 1872 je bila ustanovljena Trboveljska premogokopna družba, ki je povezala zasavske rudnike. V družbi je sprva prevladoval domač in dunajski kapital, nato pa francoski, ki je združil vse domače premogovnike.

Elektrifikacija slovenskih dežel se je pričela v 80. letih 19. stoletja. Prva manjša elektrarna je bila v Trziču (1881), prva javna elektrarna je pričela delovati v Škofji Loki (1884), prvi večji elektrarni pa sta bili zgrajeni na Završnici pri Žirovnici in na Dravi Fala (Pavliha, 2010: 149).

7. INDUSTRIALIZACIJA KRANJA

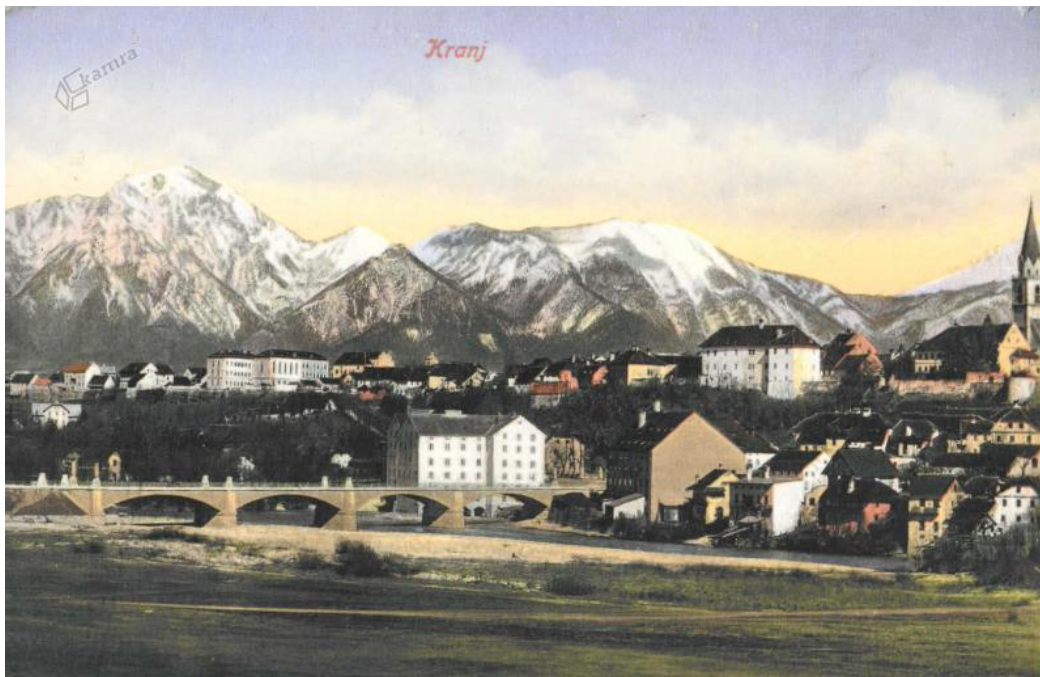

Slika:1 Kranj, pogled na mesto z desnega brega Save in predel okrog železniške postaje

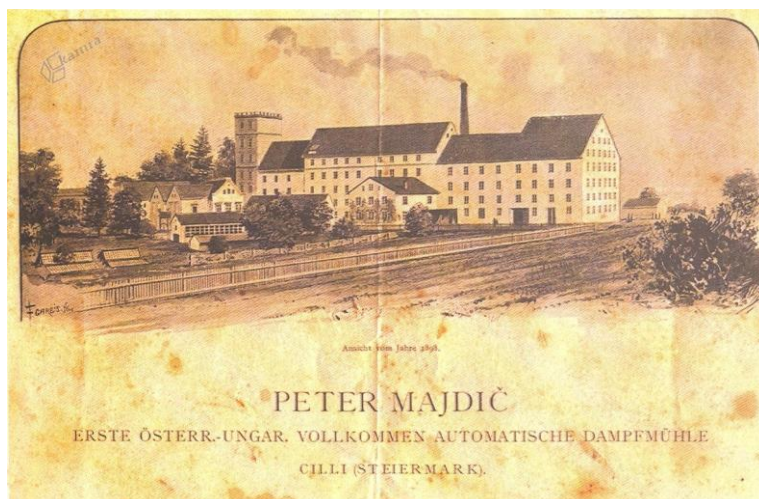
Kot smo že omenili, gradnja železnice je bil važen element vzpostavitve industrializacije na Slovenskem. **Prihod železnice v Kranj** leta 1870 je pospešil razvoj gospodarstva. Proga je bila speljana od Ljubljane preko Kranja in Jesenic do Trbiža. Važno je tudi leto 1906, ko je bila odprta bohinjsko–karavanška železniška proga, ki je Jesenice povezala s Trstom. 1908 je bila speljana še proga med Kranjem in Tržičem. Vloga železnice ni bila le omejena na premagovanje krajevnih in časovnih razdalj med ljudmi, ampak je močno zaznamovala razvoj gospodarstva na Gorenjskem. V tem času so bile Jesenice še vedno gospodarsko najmočnejši kraj, saj je bil v tem mestu sedež delniške družbe Kranjske industrijske družbe. V Kranju in okolici je s prihodom železnice propadlo suknarstvo, platnarstvo in sitarstvo.

Kranj je vse do sredine 30. let 20. stoletja krepko zaostajal za Jesenicami (Šorn, 1960: 340). Prvo večje podjetje, ki se je pojavilo v Kranju, je bil **valjčni mlin** (Majdičev mlin), podjetje, ki je mlelo žito ter večino moke prodajalo avstro–ogrski vojski. Podjetje je bilo ustanovljeno 1870. Majdičev mlin ima status nepremične kulturne dediščine in stoji na levem bregu industrijskega energetskega kanala, ki leži ob spodnjem mostu čez Savo pod Jelenovim klancem, zahodno pod starim mestnim jedrom Kranja. Mlin je z več predelavami večnadstropna stavba s pravokotnim tlorisom, ki z dvema pravokotnima traktoma tvori tloris

v obliki črke U. Mlin je obratoval do leta 1922, leta 1929 pa so na njegovem mestu odprli hidroelektrarno, ki deluje še danes (<http://rkd.situla.org/>).

Slika 2: Savski most v Kranju (pogled na most čez Savo, Majdičev mlin in gimnazijo)

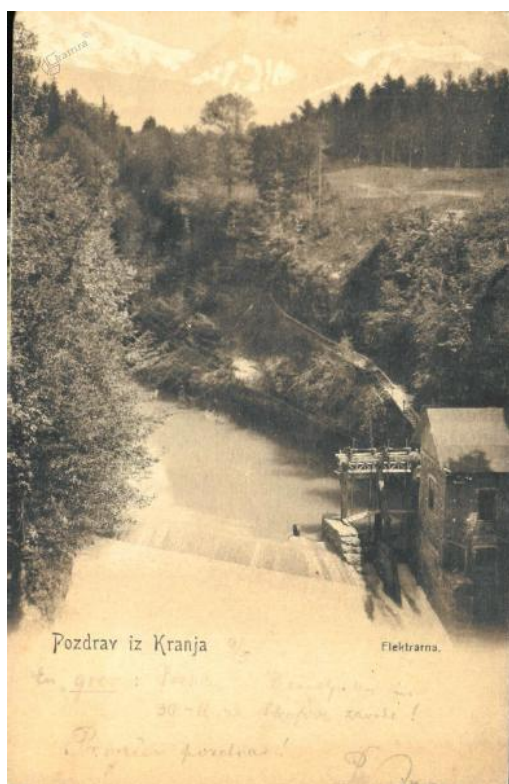

Slika 3: Majdičev mlin

Z razvojem železnice sta se razvila poštni promet in komunikacije, zato so se v Kranju pojavile razglednice, ki so odličen vir o razvoju Kranja pred in po industrializaciji. Večina teh razglednic je shranjenih v Gorenjskem muzeju Kranj in Zgodovinskem arhivu v Kranju. »Natis razglednic je pospeševalo zanimanje za Kranj kot turistični kraj, kjer so že pred prvo svetovno vojno ustanovili Društvo za privabitev tujcev in olepšavo Kranja. Mesto je imelo vrsto kulturnih znamenitosti in lepo okolico, ki je omogočala številne izlete. Leta 1931 pa je

bilo celo razglašeno za letoviško mesto.« (<http://www.kamra.si/Default.aspx?module=5®ion=2&id=808>) Ugotovili smo, da na razglednicah Kranja iz obdobja med obema vojnama, prednjačijo podobe tekstilnih tovarn.

Zelo važna novost je bila postavitvev **hidroelektrarne** v kanjonu reke Kokre (1898). Hidroelektrarna ima status kulturne dediščine Republike Slovenije. Je pretočna elektrarna z jezom, dvema Francisovima turbinama moči 350 kW in Siemens Schuckert generatorjem 285 kVA, večkrat je bila posodobljena, na primer v letih 1931–1939 in 1971 (<http://rkd.situla.org/>). Gradnja majhnih hidroelektrarn je omogočila elektrifikacijo in industrializacijo. Ti prvi koraki k industrializaciji Kranja so vplivali na urbanistične ter infrastrukturne rešitve. Mesto se je širilo, zato so že leta 1909 pričeli graditi **vodovod** (zaključena gradnja 1911).

Slika 4: Kranj - hidroelektrarna na Kokri.

Slika 5: Kranj – hidroelektrarna Kokra danes.

Pomemben kulturni spomenik povezan z industrializacijo Kranja je tudi vodni stolp, ki je zagotavljal pitno vodo prebivalcem Kranja. Stolp je visok štiriintrideset metrov, na vrhu ima osemkotni zbiralnik vode, projektiral pa ga je inženir I. Hrasky (<http://rkd.situla.org/>).

Slika 6: Vodni stolp, Kranj.

Omenili smo prihod železnice, elektrifikacijo in vzpostavitev infrastrukture, ki so važen element industrializacije. Omeniti moramo tudi **kapital**, torej eno izmed osnovnih sredstev industrializacije. V knjigi Gorenjska, 1900–2000, smo zasledili trditev, da je na pridobivanje kapitala močno vplival spor med dvema političnima opcijama na Slovenskem (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 17). Na eni strani so bili klerikalci, ljudje, ki so bili konservativni ter so verjeli v močno vlogo katoliške cerkve na področju politike in vsakdanjega življenja. Na drugi strani so bili liberalci, ljudje, ki so verjeli v liberalne ideje, torej v svobodno podjetništvo, pridobivanje bogastva ter v ločitev cerkve od države. Konservativci so opominjali na izkoriščevalsko naravo kapitalistične proizvodnje, torej na izkoriščanje delavskega razreda ter na uničevanje takratnih tradicionalnih vrednot in družin. Že takrat so obsojali potrošništvo, ki je eden izmed posledic industrializacije. Glede na literaturo, sklepamo, da je konservativnim politikom uspelo z moralnim in političnim pritiskom omejiti pridobivanje kapitala v Kranju. Lahko trdimo, da se je prva industrializacija Kranja zgodila pred 1. svetovno vojno in je bila počasna ter se ni usidrala v mestno življenje, kajti v tistem času je delalo ob starinskih strojih kakih 300 delavcev (Šorn, 1960: 335).

7. 1. KRANJ PO PRVI SVETOVNI VOJNI

V Kranju se je večja industrializacija pričela šele ob koncu prve svetovne vojne, v obdobju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevine SHS). Leta 1921 so se zbrali člani kranjskega občinskega odbora: Franjo Sirc, Makso Fock, Ferdinand Pollak, dr. Beno Sabothy, Ivan Savnik in Franc Kuralt. Ti člani so se zavedali, da nimajo dovolj kapitala za zagon industrije. Prav na tem srečanju so se odločili, da bodo povabili nemški, češki in poljski kapital. Ključen pogajalec je bil Franjo Sirc, ki je imel prijateljske stike z Ivanom Hribarjem, slednji pa je bil veleposlanik Kraljevine SHS na Češkoslovaškem (predavanje ga. Monike Rogelj). O Franju Sircu bomo v nadaljevanju napisali nekaj besed, najprej pa bi radi predstavili proces industrializacije Kranja.

Ko boste brali našo raziskovalno nalogo, boste ugotovili, da se je z industrializacijo najbolj širila **tekstilna dejavnost**. Tudi v Kranju je bilo največ tekstilnih tovarn in najprej bi omenili eno izmed najstarejših in največjih tekstilnih tovarn v Kranju, **Jugočeško**. Ustanovljena je bila leta 1923. Že samo ime nam pove, da je bila tovarna ustanovljena s pomočjo češkega kapitala. Ustanovitev Jugočeške je povzročila velike spremembe. V mesto so prišli tuji strokovnjaki in s seboj so prinesli stroje, ki jih domačini do tedaj še niso videli. Ti stroji so bili pogonski stroji druge industrijske revolucije, torej elektromotorji in motorji z notranjim izgorevanjem. S porastom industrije je narasla tudi potrošnja električne energije in promet na cesti in železnica. Šorn navaja, da je vse to vplivalo na spremembo javnega življenja v Kranju in okolici, saj v tovarnah niso delali le ljudje iz mest, temveč tudi znaten delež kmečkega prebivalstva (Šorn, 1960, str. 323). Navedli bomo še ostale tekstilne obrate: Intex (1926), Jugobruna (1928), Tekstilna tovarna Stražišče pri Kranju (1929), Tekstilindus v Stražišču (1928), IKA (1923), Anton Božič – Tkalnica volnenih in bombažnih tkanin (1929), Adolf Prah – Tovarna volnenih in bombažnih tkanin (1931), Tekstilna tovarna jute (1932), Andrej Ogrizek – Mehanična tovarna vseh vrst pletenin (1921), ISKA (1931), Edmund Kocbek – Tovarna perila, Kranj (1909), Teza, tekstilna industrija, Kranj (1938), Matija Kokl (1936), Franc Crobath – industrija perila in splošne konfekcije Kranj (1933), Kokra (1929) in Tekstilna barvarna Koliaš (1936).

Na kratko vam bomo predstavili tovarno Jugočeška. Razlog, da je bil v tej tovarni važen češki kapital, lahko iščemo v dejstvu, da je do prve svetovne vojne imela Češka zelo razvito

tekstilno industrijo in je vlagala tudi v slovenske dežele. Po vojni je prav želja kranjskih podjetnikov, predvsem aktivno delovanje Franja Sirca, ki niso imeli dovolj kapitala, so pa imeli stike s češkimi podjetniki, privedlo do ustanavljanja tovarn različnih panog (predavanje ga. Monike Rogelj). Jugočeško so postavili na Gaštejškem pašniku ob desnem bregu reke Save. Lokacija je bila zaradi bližine železniške postaje in ugodnih cestnih povezav (državna cesta Ljubljana–Jesenice) odličen kraj za postavitev tovarne. Da bi Kranjčani uspešno vodili industrializacijo Kranja, so dosegli, da sta se Gaštejški pašnik in železniška postaja leta 1921 izločili iz občine Stražišče ter se priključili kranjski. Jugočeško so prvotno vodili veleposestnik Josip vitez Pogačnik (v času obstoja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov je bil predsednik narodne vlade v Ljubljani), kranjski župan Ciril Pirc in veleindustrialec iz Prage, Emil Storza. Tovarna se je zelo hitro razvijala in se je hitro vzpenjala v krog najmočnejših jugoslovanskih tekstilnih tovarn. Izdelovali so razne tkanine, ki so jih tiskali v stroju, ki je zmožal osembarvni tisk, kar je zelo napredno za tiste čase (Šorn, 1960: 336). V tovarni je bilo ves čas okoli 60 % domačega in 40 % češkega kapitala, kar je zahtevala jugoslovanska zakonodaja, torej v podjetjih ni smel prevladovati tuj kapital (predavanje ga. Monike Rogelj). Podjetje je leta 1930 v Beogradu kupilo Beogradsko tekstilno industrijo u Beogradu. Zaradi tega nakupa sta v odbor Jugočeške prišla tudi dva Angleža. V tem času je tovarna sama zaposlovala več delavcev, kot jih je premogel Kranj v letih po 1. svetovni vojni (Šorn, 1960: 336). Tovarna Jugočeška je svoj zaton pričela doživljati leta 1941 z nemško okupacijo. Nemci so zaplenili tovarno. *»Odkupilo jo je nemško podjetje Luftfahrtgerätewerk (LGW) Hakenfelde in jo preuredilo v tovarno za izdelovanje finomehaničnih izdelkov.«* (Kos, 2006: 28). Izdelovali so dele za letala. Po vojni so Jugočeško preoblikovali v novo podjetje imenovano Iskra.

V Kranju so poleg tekstilnih tovarn ustanavljali tovarne drugih gospodarskih panog. Na področju gumarstva je z domačim kapitalom delovala tovarna gumijastih izdelkov Vulkan. S prihodom nemškega kapitala družbe Semperit, je tovarna prešla v roke Nemcev. Tržičan Karel Pollak je že leta 1920 ustanovil usnjarsko podjetje, ki je do začetka druge svetovne vojne večkrat zamenjalo lastnike. Podjetje je imelo več imen; Indus in Standard (Kos, 2006: 16). Z domačim kapitalom je bila ustanovljena Jadransko–posavska čevljarna. Od leta 1928 je obstajala tovarna čevljev Rekord; *»tretje večje čevljarsko podjetje v Kranju z nekaj manj zaposlenimi, ki je bilo specializirano za otroško obutev, je imel Andrej Černilec.«* (Kos, 2006: 18) Razvile so se tudi lesnopredelovalna, gradbena in mizarska podjetja. Leta 1920 je bila

ustanovljena Tovarna vseh tapetniških izdelkov, slamnic in jutastih vreč, leta 1926 Stavbno podjetje Josip Slavec, Kranj, in Tovarna opeke in lesna industrija Kranj.

Slika 7: Tovarna Vulkan

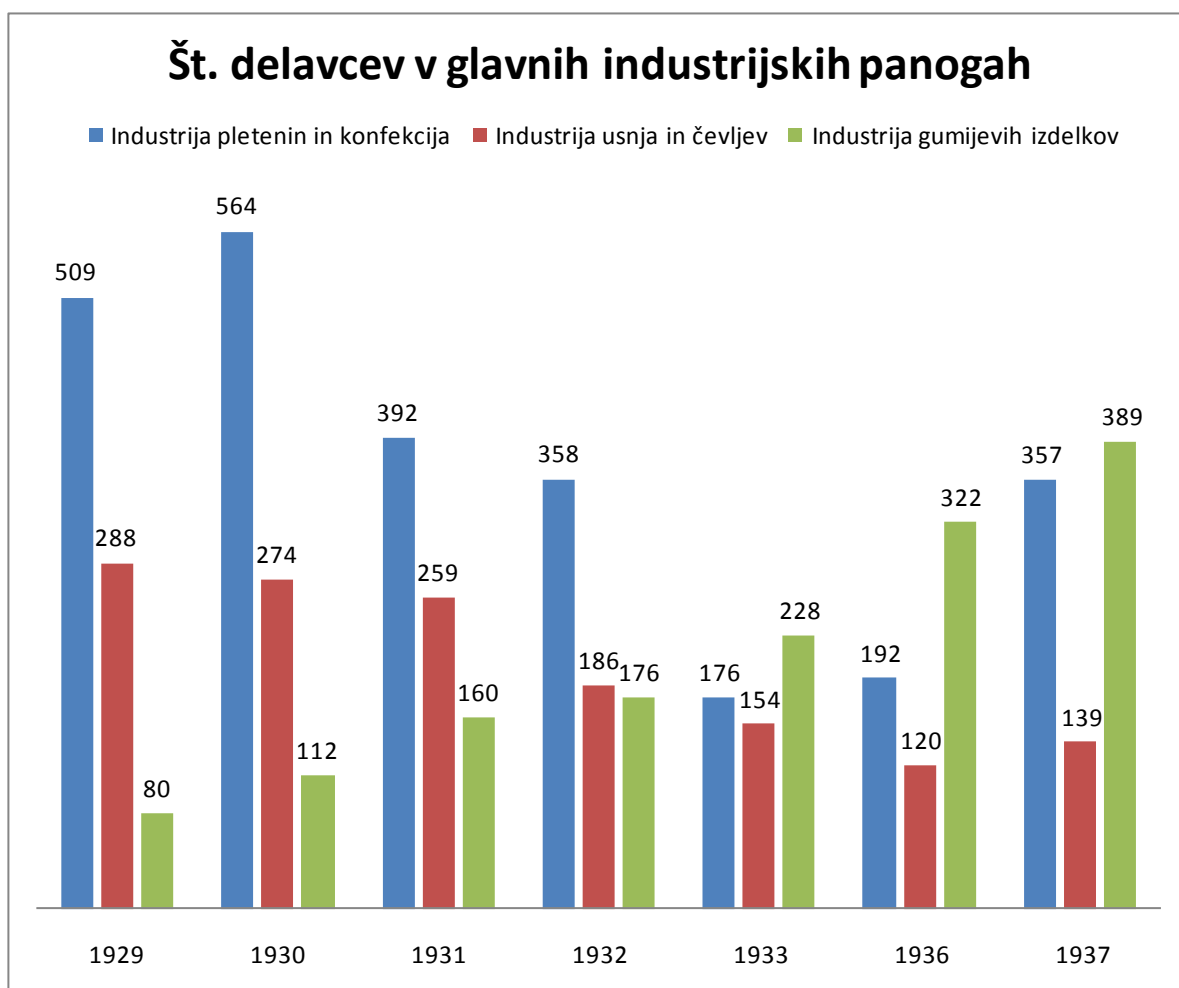
Zaposlovali pa so tudi v Tovarni mila Fock, Kranj in v Tovarni olja Zabret v Britofu. V Kranju je bila razvita predelava žime, pojavila so se večja trgovska podjetja in prve blagovnice. Pojavile so se različne trgovine s porcelanom, steklom, posodo in železjem. S porcelanom, steklom in posodo je zaslovel Ferdinand Hlebš, z železnino pa trgovina Merkur, last Petra Majdiča. Razvile so se tudi pekarnice, najzanimivejše in priljubljene pa so bile modne trgovske hiše, na primer Adamičeva, Savnikova, Berjakova. V mestu in bližnji okolici so pričeli graditi prenočišča in hotele. Najbolj znana sta hotela Jelen in Union.

Glede na vire in literaturo trdimo, da je bila na Slovenskem tekstilna panoga kar nekaj časa vodilna gospodarska panoga, saj je zaposlovala največ delavcev in dajala največji del proizvodne vrednosti slovenskega gospodarstva. Po navajanju Franceta Kresala je v obdobju med obema vojnama zajemala 23% vsega osnovnega kapitala, ki je bil investiran v industrijo na Slovenskem. Obsegala je 37% vseh delovnih mest v industriji in ustvarjala je 25,5% vrednosti vse industrijske proizvodnje (Kresal, 2010: 73).

Izdelali smo graf, ki prikazuje delež zaposlenih v različnih industrijskih panogah v Kranju. Iz grafa je razvidno, da je bilo v obdobju od 1929 do 1932 največ zaposlenih v tekstilni industriji. Po letu 1932 se je delež zaposlenih v tekstilni panogi znižal, kar je povezano s

posledicami velike gospodarske krize, ki je izbruhnila 1929. V 30. letih je opazen vzpon gumarske dejavnosti. Podjetje Vulkan je v tem času prešlo v roke večinskega nemškega kapitala in se je preimenovalo v podjetje Semperit. Proizvodnja gumarskih izdelkov se je povečala, s tem pa tudi zaposlovanje. Podjetje je izdelovalo cevi, tesnilne plošče, plašče in zračnice za kolesa, podpetnike, radirke, termoforje in druge izdelke (Kos, 2006: 16).

Graf 1: Število delavcev v glavnih industrijskih panogah (1929–1937)

V obdobju med svetovnima vojnima se je v Kranju razvil številni delavski razred, samo tekstilne tovarne so leta 1939 zaposlovale okrog 4000 delavcev. Veliko ljudi se je naseljevalo v mestu okoli tovarn, kar je povzročilo hud stanovanjski problem, ki pa ga ni nihče reševal (Kresal, 2010: 74). Po drugi svetovni vojni, v štiridesetih letih socialističnega gospodarstva, je tekstilna industrija zaposlovala 50 000 ljudi, ki so ustvarili prek 12% vse slovenske industrijske proizvodnje (Kresal, 2010: 73). V tej gospodarski branži pa so predvsem

prevladovala ženske, ki so predstavljale nekvalificirano delovno silo, kljub temu, je vključitev žensk na trg dela, sčasoma vplival na spremembe v družbi in družini.

Industrijsko dejavnost je močno prizadelo obdobje druge svetovne vojne. V tem času je bila tekstilna industrija pod nemško oblastjo in je bila obnovljena in celo povečana oziroma preurejena ali preusmerjena v izdelavo izdelkov za potrebe vojske. Nemci so vsa podjetja tudi zaplenili, objekti pa so bili hudo poškodovani saj, ko so se Nemci umikali, so tovarne požgali ali pa razstrelili.

7. 2. KRANJ PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Nekatere tovarne so preživele ujmo druge svetovne vojne. Predstavili bomo predvsem tekstilne tovarne, saj so najbolj zarisale razvoj Kranja. Prahova Tovarna volnenih in bombažnih tkanin ni bila uničena in je bila po vojni združena z Božičevo Tkalnico volnenih in bombažnih tkanin. Podjetji sta bili osnova za ustanovitev Industrije bombažnih izdelkov, ki je nato združila 12 manjših tekstilnih obratov v Kranju v podjetje IBI. Podjetje je bilo uspešno, vse dokler je bil priliv surovin zadosten. Nov udarec za kranjska podjetja je pomenila nacionalizacija, ki se je izvajala po sprejetju **zakona o nacionalizaciji** leta 1946. Nacionalizacija pomeni podržavljanje privatne lastnine in v Jugoslaviji je potekala v treh fazah. Leta 1946 je komunistična oblast nacionalizirala banke, tovarne in rudnike. Leta 1948 so nacionalizirali manjša podjetja, kulturne, prometne in zdravstvene ustanove, leta 1958 pa zasebne hiše in stanovanje, s čimer so reševali pomanjkanje stanovanj. Z nacionalizacijo je oblast dosegla popoln nadzor nad gospodarstvom, s čimer je lahko pripravila izvedbo planskega gospodarstva v okviru petletnih načrtov oziroma petletk. *»Iz Jugobruna je po vojni nastala Tiskanina, ki se ji je pridružilo še nekaj manjših podjetij; Intex je leta 1953 prevzel obrate starega Tekstilindusa in ukinil njegovo proizvodnjo v stari tovarni na Gaštelju; leta 1961 pa sta se Tiskanina in Intex združila v podjetje Tekstilindus.«* (Kresal, 2010: 75)

V okviru planskega gospodarstva je nova oblast ustanovila Upravo tekstilne industrije v okviru ministrstva za industrijo. Uprava je skrbela za organizacijo proizvodnje, nabavo surovin, distribucijo izdelkov, plan, statistiko, finance in kadrovske politike. Leta 1946 se je preimenovala v Direkcijo tekstilne industrije in je prevzela vsa nacionalizirana podjetja pod svoje okrilje. Med drugim je bila ustanovljena še Zvezna direkcija, ki je imela pod svojim

nadzorstvom samo največja podjetja, na primer Tekstilindus, Jugobruno in Intex. Tekstilna industrija se je začela močno razvijati iz manjših podjetij v večja, se specializirati in razvijati nove proizvodne programe, predvsem tovarne konfekcije in trikotažnih izdelkov: IBI Kranj, Gorenjska oblačila, Triglav, konfekcija Kranj, Zvezda tekstilna tovarna Kranj, Kokra, ženska lahka konfekcija Kranj. Tekstilne industrije je bilo sicer v Kranju veliko, ampak še zdaleč ni bila pglavitna industrijska panoga, kajti razvila se je elektroindustrija (Iskra) in gumarska industrija (Sava).

Na tehnološki napredek v tekstilni industriji se je industrija v Kranju pozitivno odzvala, v zadnjem obdobju po uvedbi tranzicije pa ne (Kresal, 2010: 77). Proizvodnja kranjskih tekstilnih tovarn je pokrivala domače potrebe na Slovenskem (Kresal, 2010: 77). V podjetjih so v naslednjih dvajsetih letih imeli kvaliteten razvoj proizvodnje, strojev in uvajali so nove tehnologije in izdelovali tkanine iz mešanice bombaža in sintetičnih vlaken, ki so bile visoko oplemenitene, brez krčenja in mečkanja, modernih vzorcev in videza. Med tem so se v svetu pojavili novi trendi in tovarne so prešle na vlakna naravnega izvora in na viskozna vlakna. V tovarni so organizirali oddelke, ki so bili specializirani za določene tkanine in vzorce. Izdelovali so blago za obleke, bluže, srajce, za posteljno perilo. Obstajal je tudi oblikovalski oddelek, ki je pripravljaj proizvodnjo novih sezonskih kolekcij.

Število delavcev v tekstilni panogi se je znižalo za tretjino, ampak se je njihova kvalifikacijska struktura povečala. Samo 60% delavcev je bilo nekvalificiranih in priučenih, 40% je bilo kvalificiranih delavcev in strokovnjakov s srednjo, višjo in visoko izobrazbo. Mnogi so se izobraževali med delom. Če samo pogledamo razvoj tovarne IBI, lahko ugotovimo, da je imela podoben razvoj kot Tekstilindus, ampak še bolj intenziven. Leta 1960 so začeli zaradi določenih okoliščin opuščati proizvodnjo bombažnih tkanin za notranjo opremo in lahkih dekorativnih tkanin za zavesa. Po izgradnji novih obratov, kateri so bili opremljeni z najnovejšimi stroji so zagotavljali proizvodnjo tkanin prav od vlakna pa do končnega izdelka. To je trajalo od postopka, ki so ga uvedli leta 1977. Moramo omeniti, da je bilo prav podjetje IBI v proizvodnji žakardskih tkanin najboljše in najproduktivnejše podjetje. Da je bil IBI uspešno podjetje priča to, da je leta 1978, 515 delavcev izdelalo za preko 12 milijonov dolarjev tkanin, od katerih so 72% proizvodnje izvozili na zahodne trge (Kresal, 2010: 76). IBI je tudi tik pred tranzicijo v proizvodnjo vpeljal nove stroje, uvedli so

računalniško vodeno izdelavo vzorcev, kar je ob pestrosti in izdelkih, ki so bili kvalitetnejši, omogočilo uvedbo programa lažjih tkanin za oblazinjeno pohištvo.

V sedemdesetih in osemdesetih letih je prišlo do gospodarskega zatona in tekstilna industrija se je v Kranju reševala z dodelavnimi posli, kateri so dajali pozitivne rezultate. Pozitivnih rezultatov pa ni prinesla kriza, ki je sledila **tranziciji devetdesetih let**, lastninjenju in privatizaciji tovarniških obratov. Za primer privatizacije bi radi podali italijansko firmo Bonazzi iz Verone, ki je kupila del obratov Tekstilindusa. Podjetje proizvodnje ni razvijalo in jo je dokončno opustilo. IBI v Kranju je leta 2007 prevzelo podjetje Tkanina Celje. Podjetje IBI je dočakalo klavno usodo, saj ga je novi lastnik le preprodal, saj očitno ni imel namena, da bi nadaljeval proizvodnjo, ki je bila perspektivna in uveljavljena.

Tako lahko vidimo, da so imeli novi lastniki pred očmi samo premoženje in jih ni zanimala socialna struktura, kamor štejemo obratne zdravstvene ambulante, zobne ambulante, obrati delavske prehrane, delavska stanovanja, delavski domovi, počitniški domovi, tovarniški vrtci. Novih lastnikov niso zanimali razvojni oddelki, izobraževalni oddelki, razstavniki prostori, tovarniške trgovine, tudi proizvodni in upravni prostori ne. Tako so bili brezbrizni, da so vse prodali. Če zaključimo z usodo Tekstilindusa, ki je bilo eno izmed vodilnih jugoslovanskih izdelovalcev bombažnih tkanin in je bilo usmerjeno predvsem na jugoslovansko tržišče, manjši del proizvodnje pa je izvažal, je 11. novembra 1991 podjetje šlo v stečaj. Lahko rečemo, da smo ogorčeni nad pohlepnim neoliberalnim kapitalizmom, ki se je usidral v srce in dušo slovenskega menedžmenta. *»Takrat je bilo v podjetjih zaposlenih 1580 delavcev, začela pa se je tudi razprodaja premoženja s prodajo večjega dela proizvodnih in upravnih prostorov nekdanje Tiskanine, zdravstvenih ambulant in drugih objektov socialne infrastrukture ter z uspešno proizvodnjo Tekstilindusa v stečaju (delo je nadaljevalo 350 delavcev v predilnici, tkalnici in oplimentilnici z 10% zmogljivostjo za izvoz v ZDA); Tekstilindus je imel v svoji lasti 572 stanovanj, Delavski dom z 261 ležišči in 18 stanovanj v treh barakah, tovarna je imela 2 zobni in 2 splošni ambulanti, obrat družbene prehrane in počitniški dom. Vse so prodali.«* (Kresal, 2010: 77)

Usodo Tekstilindusa so delili ostali tekstilni obrati, torej so leta po osamosvojitvi, katastrofalna leta za kranjsko industrijo. Kranj je iz pomembnega industrijskega središča oziroma »šiharskega mesta« postal zaspano provincialno mesto, kjer se praznina poskuša

zapolniti z ogromnimi trgovskimi centri, ki samo še poglobljajo socialno in moralno krizo samega mesta. Z delom so prenehala velika podjetja, kot so Tekstilindus, IBI, Gorenjska oblačila, Triglav, Zvezda in Kokra (tekstilna industrija), Planika (obutvena industrija), podjetja Sava Tire, Iskratel, IskraEmeko pa so v lasti tujcev, kar pomeni dodaten pritisk na domačo delovno silo. Uničenje sekundarne gospodarske dejavnosti pomeni uničenje nekih znanj in veščin, saj Srednja tekstilna, obutvena in gumarska šola več ne obstaja.

7. 3. FRANJO SIRČ

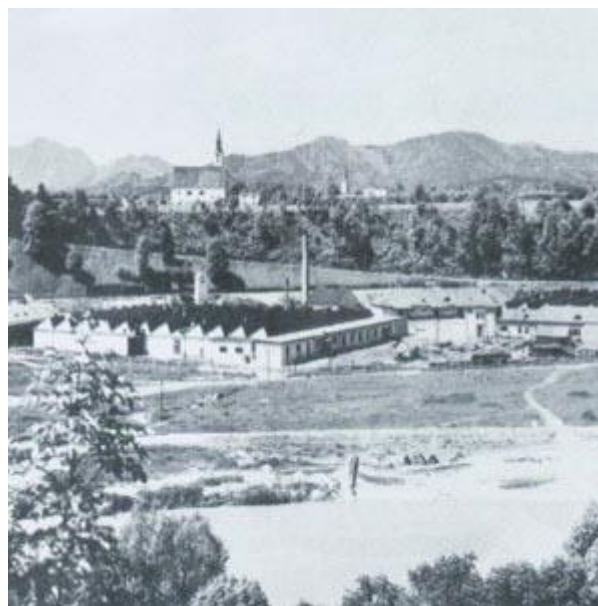
Pri naštevanju tovarn, ki so se v Kranju pojavile po prvi svetovni vojni, moramo omeniti Franja Sirca. Bil je ključna oseba v procesu industrializacije Kranja, zato smo se odločili, da predstavimo njegovo življenje in delo. Imel je dobra politična in bančna poznanstva, saj je prijateljeval z Ivanom Hribarjem, znanim slovenskim liberalnim politikom, obenem pa je bil v obdobju od 1922 do 1927 direktor podružnice Slavenske banke v Kranju (Kos, 2006: 8). Pomagal je pri pridobivanju tujega kapitala, predvsem češkega, ki je bil potreben za zagon industrijskih obratov. Omenili smo njegovo odločilno vlogo pri ustanovitvi tekstilne tovarne Jugočeška. G. Sivec je bil neutruden in zvedav, zato je v različnih kranjskih tovarnah opravljal več funkcij. V tovarni Intex je bil poslovodja, pomagal je ustanoviti tovarno Jugobruna, leta 1929 pa je ustanovil lastno tovarno Tekstilno tovarno Stražišče pri Kranju.

Franjo Sirc je izhajal iz trgovske družine, njegova mati je imela v Kranju trgovino z mešanim blagom. Franjo se je rodil 27. novembra 1891, leta 1907 pa je v Pragi zaključil Češko–slovansko trgovsko akademijo, kjer se je tudi naučil češčine, kar mu je kasneje pomagalo pri sklepanju poslovnih stikov na Češkoslovaškem. Franjo se je kot mladi nadobudni bančni uradnik zaposlil v Trstu pri podružnici praške Živinostenske, tj. Obrtniške banke, nato pri podružnici Ljubljanske kreditne banke, od oktobra 1911 pa v Ljubljani pri centrali Kreditne banke. Leta 1914 se je začela prva svetovna vojna in Franjo je bil vključen v avstroogrsko vojsko. Najprej je bil na vzhodni oziroma ruski fronti v Galiciji in Karpatih, jeseni pa je bil premeščen na soško fronto in nato na Tirolsko. Med vojaškim dopustom se mu je uspelo poročiti z Zdenko, hčerko Cirila Pirca, uglednega liberalnega politika, do leta 1913 poslanca v kranjskem deželnem zboru. Moram omeniti, da je Sirc računal na direktorsko mesto v podružnici kake banke v Kranju. Pirceva podpora je Franju močno pomagala, saj je bil Pirc leta 1921 izvoljen za kranjskega župana. Franju je uspelo za kratek čas postati direktor

podružnice Jugoslovanske Union banke v Kranju, od aprila leta 1922 pa prokurist, kasneje direktor novoustanovljene kranjske podružnice Slavenske banke iz Zagreba.

Slika 8: Franjo Sirc

Slika 9: Tovarna Jugočeška

Prav njegova banka se je v prvi polovici dvajsetih let angažirala v investiranje v gospodarstvo na Slovenskem. Banka je, zaradi deleža pri Trboveljski premogokopni družbi in finančne odvisnosti od francosko-avstrijske banke Länderbank, zaključila s stečajem (1927) in tako je po vodi splavala tudi Sirčeva bančniška kariera (Žontar, 2010: 293).

Čeprav je Sirc deloval v bančni stroki, ni opustil misli na trgovino. Kranj je bil močno trgovsko mesto in trgovsko središče Gorenjske, zalagal je tudi velik del Goriške in je imel živahne trgovinske stike tudi s Koroško in Trstom. 31. 12. 1918 je kranjsko okrajno glavarstvo v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov Sircu izdalo obrtni list in dovoljenje za odprtje trgovine z mešanim blagom na drobno in debelo. Leta 1920 je Sirc dobil še koncesijo za trgovino z mešanim blagom na debelo. Njegovo trgovsko podjetje se je imenovalo Franjo Sirc, Kranj, Import–Export – Trgovina z deželnimi pridelki, Kolonialnim in mešanim blagom na debelo (Žontar, 2010: 293). Že ime podjetja nam kaže na dejstvo, da je bil cilj mladega podjetnika veletrgovina. Že leta 1924 je imel 24 zaposlenih. Franjo se je lotil tudi gostinstva, saj je od matere prevzel gostilno Pri zadnjem grošu, ki jo je preimenoval v restavracijo Pri kolodvoru. Gostilno je kasneje oddajal drugim. Franjo je v letih od 1926 do 1931 s pomočjo tasta vodil tiskarno Sava. Tiskarna si je pridobila koncesije za knjigoveznico, knjigarno, nakup in prodajo antikvarnih knjig, trgovino z umetniškimi deli in muzikalijami ter gostilniško in kavarniško obrt (Kos, 2006: 21).

Sirc si je s somišljeniki v kranjskem občinskem odboru prizadeval za velikopotezno industrializacijo Kranja, ki je bil manj pomembno industrijsko območje, če o industriji lahko sploh govorimo. Kraljevina SHS je bila predvsem država agrarnega značaja, kjer je bila Slovenija gospodarsko najbolj razvito območje. Nekatera slovenska podjetja je prizadela izključitev Trsta (Rapalska pogodba) in Dunaja iz skupne države, obenem pa se je pojavil nov jugoslovanski trg, ki še ni bil dovolj izkoriščen. Vlada Kraljevine SHS se je odločila za sprostitev tujih dotokov kapitala in industrije v domače gospodarstvo. Predvsem je računala, da se bo posledično z industrializacijo sprostilo agrarno podeželje in se bodo ljudje začeli zaposlovati v industrijskih obratih, kar bi za državo pomenilo gospodarski in družbeni razvoj.

Na drugi strani so imele države kot so Avstrija, Češkoslovaška in Poljska težave z vlaganjem kapitala in so se usmerila na jugoslovanski trg. V Slovenijo je pričel prihajati tuj kapital, ki je prinesel nove investicije. Kot smo že omenili, je tuj kapital v Kranju ustanovil kar nekaj novih podjetij, med katerimi izstopata Jugočeška in Jugobruna. Jugočeška je zelo hitro postala največja jugoslovanska tovarna bombažnih tkanin in umetne svile. Artur Helleer, ki je bil prvi direktor Jugočeške in žena Dora, sta leta 1928 ustanovila tekstilno podjetje imenovano Tekstilindus. Nominalno sta bila kot lastnika vpisana Franjo Sirc in France Luznar, kajti jugoslovanska zakonodaja je v podjetjih dovoljevala le 40 % udeležbo tujega kapitala (predavanje ga. Rogelj). Franjo Sirc je postal poslovodja, saj je ministrstvo zahtevalo, da mora biti poslovodja jugoslovanski državljani. Sirc je nato leta 1931 pridobil za Tekstilindus začasni izvoz za predelavo svile, kar je posredno vodilo do velikega spora z Jugočeško. Leta 1928 je Sirc Františku Brūni, ki je bil tovarnar iz kraja Plavy na Češkem, priskrbel zemljišče na Gorenji Savi, ki se je uporabilo za postavitve nove tekstilne tovarne v Jugoslaviji imenovane Jugobruna. Leta 1926 sta Paul Markgraf in Gustav Horak, poljska industrialca, ustanovila podjetje Intex. Podjetje je bilo postavljeno na Farovski Loki na levem bregu Save in je izdelovalo predvsem razne bele in pisane tkanine ter vse vrste žametnih tkanin. Tudi v tovarni Intex je Franjo prevzel naloge poslovodje. Dejstvo, da je Sirc aktivno sodeloval pri ustanavljanju novih tovarn, nazorno kaže potrebe slovenskih podjetnikov po tujem kapitalu.

Ko so se v Kranju ustanovile in ustalile tovarne s češkim, poljskim in nemškim kapitalom, so na plano prišli domačini, saj so potrebovali veliko časa, da so zbrali kapital za ustanovitev podjetij. Na primer, Anton Božič je leta 1929 ustanovil Tkalnico volnenih in bombažnih

tkanin, nato pa je naslednje leto Adolf Prah ustanovil Tkalnico bombažnih in volnenih tkanin. Tudi Sirc je pričel razmišljati o lastni tovarni, zato je kupil zemljišče Stražišču tik nad Gaštejem. Ustanovil je podjetje Franjo Sirc, tekstilna tovarna Kranj (kasneje Stražišče pri Kranju), ki jo je registriral kot posamično podjetje z desetimi milijoni kapitala. Mehanična tkalnica je pričela z obratovanjem leta 1930. Sirčeva tovarna oziroma tkalnica je bila povezana z Jugobruno, ki naj bi po pogodbi dobavljala bombažno prejo, Sirčeva tovarna pa naj bi za Jugobruno izdelovala enostavne bombažne tkanine (Žontar, 2010: 294).

Ko je gospodarska kriza, ki se je pričela 1929, popustila, se je Sirc odločil, da bo svojo tovarno posodobil in prenovil. Leta 1935 je Sirc začel z gradnjo novih proizvodnih prostorov in nabavo novih strojev. V modernizaciji in tehnološki posodobitvi je videl prihodnost oziroma perspektivo za nadaljnje obratovanje. Svojo tovarno je vseskozi razvijal in jo povečeval, zato je bila med največjimi tekstilnimi tovarnimi v Sloveniji. Objekte je v gradnjo zaupal kranjskemu stavbeniku Viktorju Bidovcu, ki je naredil tudi načrte. Vse stroje je Franjo nabavil v Švici ali Nemčiji. V času prenove se je začela druga svetovna vojna, ki ni omajala Sirčevih načrtov o širitvi tovarne. *»Leta 1937 je tovarna potrebovala 380.000 kg preje, 160.000 kg je uvozil iz Avstrije in Čehoslovaške, 120.000 kg iz Italije, ostalo pa je nabavil pri domačih predilnicah.«* (Žontar, 2010: str. 295) S širitvijo proizvodnje je dosegel večjo zaposlovanje med domačini. Pred vojno je v tovarni delalo že 250 delavcev, tehničnega osebja in uradnikov. Med zaposleni je bilo največ žensk; na primer leta 1936 je bilo med zaposlenimi 61% žensk, moških pa 39% (Žontar, 2010: 295). Delavnik je trajal 10 ur, če se je delalo v eni izmeni; če pa se je delalo v dveh izmenah pa je delavnik trajal 9 ur. V dobro štejemo to, da so bili delavci socialno zavarovani. Vseeno je leta 1936 izbruhnila stavka, ki pa je bila povezana z veliko stavko tekstilnih delavcev, o kateri bomo govorili kasneje. Njegovi zaposleni so dosegli podpis kolektivne pogodbe, vendar niso dosegli vsega, kar so od stavke pričakovali. Vseeno so dosegli: *«8 urni delavnik, mezdne tarife in enoten sistem le teh, merila za izplačevanja zaslužkov v primeru bolezni in ostalih zadržkov pri delu.»* (Žontar, 2010: 296)

Usoda Franja Sirca se je spremenila z nemškim napadom na Jugoslavijo 6. aprila 1941. Nemške čete so vkorakale v Kranj že 10. aprila 1941. Sirc je z družino emigriral v Ljubljano, saj je, kot večina slovenskih beguncev z Gorenjske in Štajerske, pričakoval, da bo italijanski okupacijski režim milejši. Nemci so na podlagi odločbe z dne 3. julija 1941 zaplenili Sirčevo

premoženje. *»Nemci niso dolgo odlašali z likvidacijo, nato so začeli v tovarni proizvajati raketne dele, proti koncu vojne pa municijo za pehoto.«* (Žontar, 2010, str. 296) Ob koncu druge svetovne vojne so Nemci ob umiku požgali tovarno.

Sirc je po vojni poskušal nazaj dobiti svoje premoženje, tako tovarno kot stanovanjsko hišo. Na podlagi *»zakona o postopku z imovino, ki so jo morali lastniki med okupacijo zapustiti, oziroma z imovino, katero so jim odvzeli okupator in njegovi pomagači«* je Sirc dosegel, da mu je nova oblast vrnila tovarno v Stražišču ter stanovanjsko hišo (Žontar, 2010: 297). Vendar se Sirc ni zavedal, kaj pripravlja nova komunistična oblast. Z namenom, da se komunisti obdržijo na oblasti, so izvedli politične procese, kjer so obračunali s politično opozicijo. Franjo Sirc je bil aretiran maja 1947 s strani UDBE. Oblast ga je na t. i. Nagodetovem procesu obsodila na deset let odvzema prostosti s prisilnim delom, zaplenbo vsega premoženja ter odvzemom političnih pravic. Za Sirca je bilo prestajanje zapora težko, saj je imel povišan krvni tlak. Leta 1950 so ga zaradi poslabšanja zdravstvenega stanja začasno odpustili iz zapora. Nato je umrl 8. novembra 1950 na interni kliniki v Ljubljani. Pokopali so ga v Kranju. Vrhovno sodišče je kasneje (leta 1991) ugotovilo, da je bil žrtev političnih preganjanj.

7. 4. DELAVSKO GIBANJE

V poglavju Posledice industrializacije smo opisali boj za delavske pravice. Odločili smo se, da bomo analizirali delavski boj v Kranju v prvi polovici 20. stoletja. Za to časovno obdobje smo se odločili, ker je Kranj takrat doživljal bliskovito industrializacijo, ki je zaznamovala Kranjčane in delovno silo tako iz okolice kot iz bolj oddaljenih krajev. Čeprav je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, od leta 1929 Kraljevina Jugoslavija, sprejela delavsko zakonodajo, so se delavci znašli v primežu kapitalskih interesov, ki se težili k zmanjševanju delavskih pravic. Na težek položaj delavcev je tudi vplivala zapoznela industrializacija, kajti delavci v zahodni Evropi so že preživeli obdobje najhujšega izkoriščanja ter s pomočjo sindikatov in druge internacionale dosegli izboljšanje delovnih in življenjskih razmer. Delavci so v obdobju med obema vojnama živeli v barakarskih naseljih, brez osnovne infrastrukture in v najemniških stanovanjih, najvišji standard za delavce pa so predstavljale enonadstropne vrstne hišice. Delavska zakonodaja jim je omogočila ustanovitev borze dela, delavske zbornice in uvedbo osemurnega delovnika. Delavci so se upirali zaradi slabih

ekonomskih razmer, nizkih mezd in odpuščanja (http://www.svarog.si/zgodovina/4/index.php?page_id=8130).

Prva znana delavska stavka v Kranju je bila stavka gradbenih delavcev leta 1920 (Križnar, 1960: 341). Stavka je bila uspešna, saj so se njihove mezde (tedenska plačila) zvišale za 20%. Istega leta so se železničarji borili za kolektivno pogodbo, vendar je bil upor neuspešen, saj je veliko stavkajočih izgubilo službo. Leta 1922 je prišlo do krajše stavke v Pollakovi tovarni usnja Indus. Takrat so stavkajoči prisili lastnika, da se je držal kolektivne pogodbe, ki jo je podpisal. Po tej stavki so se umirile razmere vse do leta 1934. Na izbruh množičnih stavk je vplival slab gospodarski in politični položaj jugoslovanske države. Že oktobra 1929 je s padcem borze v New Yorku izbruhnila velika gospodarska kriza, ki je uničujoče vplivala na svetovno gospodarstvo. Gospodarska kriza je prizadela tudi Jugoslavijo: *"Številna podjetja so propadla, kmetijski pridelki so povsem izgubili ceno, kmečki dolgovi so rasli, povečevala pa se je tudi nezaposlenost."* (http://www.svarog.si/zgodovina/4/index.php?page_id=8128) V tridesetih letih so se tudi okrepila narodna nasprotja, že leta 1929 je bilo ustanovljeno ustaško gibanje pod vodstvom Anteja Pavelića.

Leta 1934 je v Kranju izbruhnilo stavkovno gibanje. Stavkati so pričeli v tovarni Semperit oz. današnji Savi. Stavka je izbruhnila tudi v tovarni IKA, saj je vodstvo hotelo znižati mezde. Med stavkajočimi je bilo največ žensk, katerih pravice so bile bolj zapostavljene kot pri moških sodelavcih. Ženske so za enako delo in enako izobrazbo dobivale manjše plačilo, v tekstilnih podjetjih pa so zaposlovali predvsem delavke brez izobrazbe, zato so bile njihove mezde zelo nizke. Edvard Kardelj, znan slovenski komunist, je naštel upore v tem letu, ki jih je neposredno vodil Pokrajinski komite Komunistične partije Slovenije. Zapisal je, da je stavka v tovarni IKA le delno uspela, saj zelena kolektivna pogodba ni bila podpisana, mezde pa se niso zmanjšale (Križnar, 1960: 342.). Stavka v IKI je pomenila začetek bolj organiziranih in bolj množičnih delavskih uporov, obenem pa je opozorila na težek položaj delavk. Leto 1936 bi lahko označili kot obdobje številnih delavskih stavk z največ stavkajočimi. Iz zbranega gradiva je vidno, da so se upirali delavci zaposleni v različnih branžah: gradbinci, delavci v lesnopredelovalni industriji; najbolj važna pa je bila stavka tekstilnih delavcev (Križnar, 1960: 345). Stavko tekstilnih delavcev je organizirala Komunistična partija Slovenije (KPS). 11. avgusta 1936 se je pred Staro pošto zbralo 2500 do 3000 upornih tekstilnih delavcev (Križnar, 1960: 345). Ti delavci so bili med najslabše

plačanimi delavci. Delavci so sprejeli resolucijo, ki je zahtevala: «... da naj do sklenitve kolektivne pogodbe, vsa podjetja ustavijo vsako znižanje plač in nadurna dela.» (Križnar, 1960, str. 344.). To resolucijo so poslali vsem tekstilnim podjetjem po Sloveniji. Stavkajoče so podprli delavci v Trzinu, Škofji Loki, Mariboru in Preboldu. 1. septembra 1936 je v Sloveniji stavkalo že 8500 tekstilcev. Oblast je spoznala, da bo stavko ustavila le z nasiljem. Nad stavkajoče je poslala gojence policijske šole, kar je povzročilo paniko ter veliko poškodovanih delavcev. Stavkajočim je vseeno uspelo, da se je podpisala kolektivna pogodba. Voditelje stavke so kaznovali z odpustitvijo, vendar so se izboljšale delavne razmere.

Zadnji večji stavki pred izbruhom druge svetovne vojne sta bili stavki krojaških pomočnikov in vajencev ter čevljarских pomočnikov. Ne moremo trditi, da so stavke v prvi polovici 20. stoletja izboljšale bivanjske in delavne pogoje delavcev. Vseeno lahko opazimo napredek pri zagotavljanju osnovnih delavskih pravic: kolektivna pogodba ter varni delavni pogoji. Po mnenju Križnarja pa je delavski boj predvsem vplival na politično dozorelost delavcev in KPS, da so organizirali narodnoosvobodilni boj (Križnar, 1960: 350).

Skupno delavskim stavkam je bila organizacija stavke, ki je podobna tudi današnjim stavkam. S stavko se je zaustavila proizvodnja oziroma delo, vendar je bila to le začasna zaustavitev, kajti delavci so bili prepričani, da bodo po koncu stavke, ponovno delali za istega delodajalca. Stavka je bila kolektivna akcija delavcev, saj je vedno vključevala skupino zaposlenih, s tem pa vključevala solidarnost in organiziranost delavcev. Stavka je bila vedno premišljeno dejanje, sredstvo s katerim so delavci izrazili nezadovoljstvo oziroma iskali rešitev za pereče probleme. Stavke so potrebovale podporo sindikatov. Opisali smo vam veliko stavko tekstilnih delavcev. Veliko industrijskih branž je podvrženo stavkam, vzroke za to pa lahko iščemo v integraciji delavcev v neko skupnost. Tekstilni delavci so večinoma živeli v skupnih barakarskih naseljih, kar jih je še bolj povezalo. Izkoriščevalska narava kapitalističnega gospodarstva pa je samo še poglobila pripadnost zatirani skupnosti, ki se upira izolirani buržoaziji oziroma bogatim lastnikom kapitala. Še vedno je skupno stavkam vprašanje plač. Dejstvo, da zaposleni zahtevajo višje plače, ni nenavadno, saj je denar instrument pridobivanja dobrin, in v današnji moderni družbi, zadovoljevanja ne le eksistencialnih potreb, ampak tudi čustvenih.

7. 5. FINANČNI KAPITAL

V naši razpravi smo že omenili, da za zagon industrije, potrebujemo kapital. Razvoj modernega bančništva je povezan z 19. stoletjem, ko se je z industrijsko revolucijo, pričela širiti kapitalistična oblika proizvodnje. Razvijati sta se začela meščanski in delavski razred. Ker je bilo v Sloveniji zelo malo buržoazije oziroma bogatih meščanov, je hitro prišlo do prevlade nemškega kapitala nad domačim. Ne glede na vse, pa Slovenci niso veliko zaostajali. Že v 2. polovici 19. stoletja so začeli ustanavljati prve domače hranilnice in posojilnice, na prehodu v 20. stoletje pa so pričele nastajati prve banke. Prva banka v habsburški monarhiji je bila ustanovljena leta 1819 na Dunaju, eno leto za tem pa je v Ljubljani nastala prva Kranjska hranilnica. Prebrali smo komentar dr. Josipa Vošnjaka, ki je rekel: "*Združene hranilnice imajo namen svojih članov v gmotnem oziru izboljševati...*" (Gorenjska 1900-2000, 199: 288).

V devetdesetih letih 19. stoletja so se vse posojilnice uporabljale predvsem v politične namene in ne toliko v gospodarske in tržne. Uveljavile so se katoliške (Združena zveza) in liberalne (Zveza slovenskih zadrug) ustanove. Ker so bile te posojilnice v nemških rokah, je dr. Janez Evangelist Krek glavni delež razdelil med narodno zavedne člane, tako da je bil kapital trdno v slovenskih rokah. Vse to so drobni koraki k gospodarski osamosvojitvi slovenskih podjetnikov. Začetek poslovnega bančništva na Slovenskem sega v leto 1900, ko se odpre Ljubljanska kreditna banka. Banke v Sloveniji so se ukvarjale z najrazličnejšimi načini kreditiranja.

Razvoj bančništva seveda ni zaobšel Kranja. Med prvo svetovno vojno je skupina liberalnih trgovcev in posestnikov ustanovila Kreditno društvo v Kranju, ki se je okoli leta 1918 povezalo z Jadransko banko. Za tiste čase je bila zelo pomembna tudi Ljudska hranilnica, ki je bila ustanovljena okoli leta 1903. Zbirala je hranilne vloge, dajala osebne kredite in vodila tekoče račune. Potem pa že preidemo v obdobje med obema vojnama, kjer imajo Slovenci dve glavni valuti: jugoslovanske ali žigosane krone ter nove dinarske bankovce. Tako leta 1920 prične redno poslovati narodna banka Kraljevine SHS. Okoli leta 1923 si je dinar zelo opomogel zaradi inflacije. To se je opazilo tudi na Gorenjskem, saj je kreditno zadružništvo močno napredovalo. Odprle so se nove poslovalnice v Stražišču, Ratečah, Planici in na Bohu. Leta 1929 je izbruhnila gospodarska kriza in posojilnice so propadle. V istem trenutku je

prišlo do pomanjkanja gotovine, kar se je opazilo na prometu in trgovini, tovarne pa so imele težave z likvidnostjo. Za kranjsko gospodarstvo je bila pomembna tudi kranjska podružnica Slavenske banke pod vodstvom Franja Sirca.

Po drugi svetovni vojni je začelo prevladovati centralizirano bančništvo, kar pomeni, da so denarne ustanove poslovale glede na gospodarske načrte, ki so jih sestavljali v Beogradu. Banke so začele težiti po samostojnosti, zato se je vsaka posebej poskušala osamosvojiti. Pojavilo se je poslovno bančništvo, na Gorenjsko je prišlo okoli leta 1961, leta 1965 pa so izpeljali gospodarske reforme. Banke so dobile poseben družben pomen. Nekaj let pozneje so se banke na Slovenskem združile z Ljubljansko banko, ki je bila v tistem času najmočnejša. Po letu 1989 pa smo zabeležili vzpon SKB banke, ki je izkoristila prihranke iz propadle Komercialne in hipotekarne banke. 8. 10. 1992 je bilo za Slovence in slovensko gospodarstvo važen datum, saj je Republika Slovenija uvedla novo slovensko denarno valuto. Jugoslovanske dinarje so zamenjali slovenski tolarji. 1. januarja 2007 se v Sloveniji uporablja evro.

Leta 1994 se je iz okvira Ljubljanske banke izločila Gorenjska banka. Glede na dostopne podatke in informacije v medijih gre Gorenjski banki mnogo bolje kot Ljubljanski. Gorenjska banka je veliko vlagala v uspešna podjetja na Gorenjskem, vendar ne moremo zagotovo trditi, kako je resnično uspešna. Na začetku devetdesetih so se v Kranju pojavili novi denarni zavodi, na primer Slovenska hranilnica in posojilnica. Trenutno v Kranju posluje 7 bank: Gorenjska banka, Nova Ljubljanska banka, SKB banka, Abanka, Krekova banka, Probanka in Poštna banka Slovenije

.

8. PREBIVALSTVO V KRANJU

Slika 10: Sejemski dan v Kranju

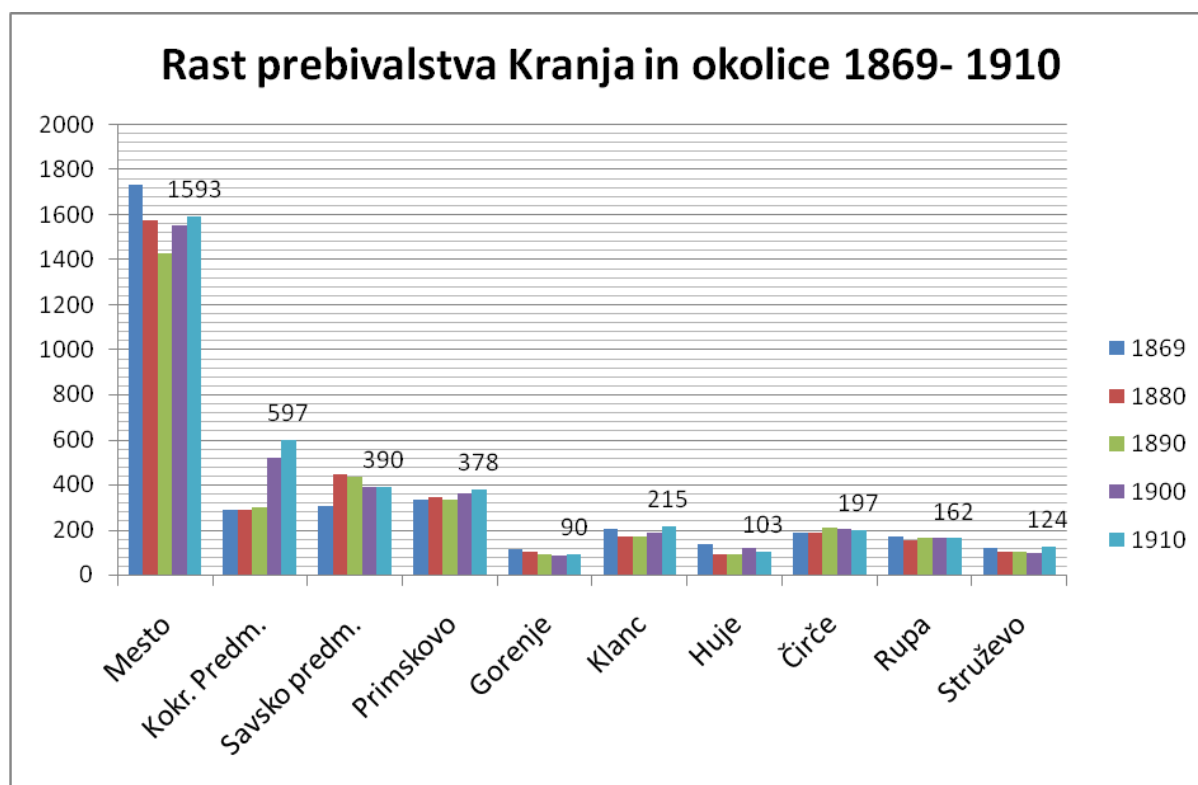
Slika 11: Mestni trg danes

Pred prihodom železnice je bil Kranj trgovsko in obrtno mesto oziroma purgarsko mesto. Ko smo brali literaturo in vire, se je pojavilo vprašanje ali izraz meščan pomeni enako kot izraz prebivalec mesta. Ugotovili smo, da beseda meščan pomeni prebivalca nekega mesta, prav tako, kot vaščan poimenuje prebivalca vasi, vendar je med meščanom in prebivalcem mesta opazna razlika: «... saj imajo meščani nekakšno politično težo, ter spadajo v višje sloje

mestnega prebivalstva, medtem ko prebivalci mest nimajo veliko politične teže.« (Dolžan, 1993: 80) Meščani so se od navadnega prebivalstva razlikovali tudi po premoženju, saj so bili premožnejši od prebivalcev mest, zato se je na podlagi tega dejstva dalo razlikovati med meščani in prebivalci mest. Definicijo bogastva sta postavila Mary Douglas in Baron Isherwood, ki sta trdila, da: »Ljudem pogosto manj pomeni neposredna korist predmeta, kot pa vrednost tega predmeta v družbi (uveljavitev v družbi)« (Dolžan, 1993: 90). V tistem času je bogastvo pomenilo, da si je bogata oseba lahko privoščila udobno življenje, ter različne razkošne stvari, revščina pa je pomenila nenehen boj za preživetje. Meščanstvo je tudi bil odločilen dejavnik pri razvoju nacionalnih in liberalnih idej, na primer, že na začetku 20. stoletja se je med kranjskim meščanstvom okrepila slovenska narodna zavest, saj so že leta 1908 odstranili nemške napise in jih nadomestili s slovenskimi (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 210).

Leta 1880 je v Kranju in v bližnjih naseljih živel okoli 13 000 prebivalcev, število prebivalstva pa je naraščalo z gospodarskim razvojem. Leta 1931 so zabeležili le 16 000 prebivalcev, številka pa se je občutno povečala po letu 1961, ko se je v kranjsko občino priseljevala nova delovna sila, potrebna v tovarnah (Dolžan, 1993: 93).

Graf 2: Rast prebivalstva Kranja in okolice 1869–1910

Izdelali smo graf o prebivalstvu Kranja od 1869 do 1910. Pomagali smo si s podatki iz knjige 900 let Kranja. Iz grafa lahko razberete katera naselja so spadala v kranjsko občino. Rast prebivalstva je potekala enakomerno, iz grafa ni videti velikih skokov v rasti prebivalstva, razen v naselju Kokrica, kjer se od leta 1900 beleži skokovit dvig prebivalstva, kar je povezano z začetki industrializacije Kranja, kajti na tem območju se je naseljevalo delavstvo.

Ob vseh teh statističnih podatkih smo se vprašali, zakaj se je prebivalstvo Kranja povečalo šele v 60. letih 20. stoletja.

8. 1. PRISELJEVANJE V KRANJ

Priseljevanje v Kranj je močno povezano s pojavom prvih večjih industrijskih obratov. Te prve večje tovarne so bile večinoma tekstilne, razvila pa se je tudi čevljarstva industrija in gumarstvo, in vse te gospodarske panoge so potrebovale na stotine novih delavcev, ki jih Kranj ni mogel zagotoviti. Prvo priložnost so dobili prebivalci iz okoliških podeželskih vasi, ki so se zaposlovali v Kranju. Ga. Rogelj nam je pojasnila, da so v službe prihajali peš, premožnejši pa s kolesom. Med zaposlenimi so prevladovala dekleta s podeželja. Njihova povprečna starost je bila med 15 in 20 let. Veliko teh deklet je lagalo o svoji starosti, in so se zaposlile že s 13. in 14. leti. Mlada dekleta so zaposlovala predvsem tekstilna podjetja, ki so potrebovala pridne in hitro učljive delavce s spretnimi prsti. Za dekleta je zaposlitev pomenila lasten dohodek, kajti na podeželju je bilo le malo možnosti za delo, kjer bi dobile plačilo v denarju. Kranjska industrija je tako do leta 1937 zaposlila kar 4196 ljudi, med katerimi je bilo veliko žensk in večina jih je bila zaposlenih v tekstilni industriji (Puhar, 1987: 5). Pojavili so se tudi prvi migranti, ki niso izhajali z Gorenjske. To so bili begunci iz Slovenskega primorja, ki so v Kranj začeli prihajati takoj po prvi svetovni vojni. Bežali so pred italijansko zasedbo slovenskih krajev, saj so Italijani, glede na Londonsko pogodbo iz leta 1915, zasedli velik del Slovenskega primorja, Notranjske in del Kranjske. Največ beguncev je bilo po podpisu Rapalske pogodbe leta 1920 in po prihodu fašistov na oblast. Razvoj industrije v Kranju je pritegnil tudi druge priseljence, največ iz Dolenjske in Štajerske. Z ustanavljanjem podjetij s tujim kapitalom so se v Kranj priselili tudi strokovnjaki s Češkoslovaške, Poljske in Avstrije. Priseljevanje novih delavcev je bilo za tiste čase zelo veliko, kar je razburilo in prestrašilo

kranjske politike in njihove volivce (Puhar, 1990: 59). Poudarjali so, da novi priseljenci domačim prebivalcem odžirajo zaslužek.

Važna prelomnica za povečani migracijski tok v Kranju je obdobje od konca druge svetovne vojne in uveljavitve socializma v novi jugoslovanski državi. Po koncu druge svetovne vojne je bilo prebivalstvo izčrpano, kar je povezano s pomanjkanjem, velikimi smrtnimi žrtvami, invalidi, razseljenimi ljudmi, begunci, povratniki iz koncentracijskih taborišč in z otopelostjo, kajti nova oblast, pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije, je hitro pričela vzpostavljati svojo oblast. V naši razpravi ne bomo debatirali o povojnih pobojih in ostalih povračilnih ukrepih, moramo pa omeniti nacionalizacijo in razlastitev lastnikov manjših podjetij, stanovanj in podobno. Razlastitev je potekala v treh fazah: *«Nacionalizacija se je začela leta 1946. Z zakonom so na državo prenesli lastništvo nad rudniki in premogovniki, tovarnami, bankami, veletrgovinami in vsemi podjetji zveznega in republiškega pomena. Leta 1948 so nacionalizirali vsa druga podjetja, ustanove in trgovine. Leta 1958 pa so poddržavili najemniška stanovanja in mestna zemljišča.»* (http://www.svarog.si/zgodovina/4/index.php?page_id=8421) Komunisti so s temi ukrepi dosegli popoln nadzor nad gospodarstvom, ustvarili so temelje za plansko gospodarstvo in uvedli petletke, obenem pa so poskušali odpraviti gospodarsko zaostalost glede na zahodne države in dvigniti življenjsko raven. Skupaj s temi ukrepi je potekala obnova države, kar je pomenilo dodatno obremenitev za prebivalce. Obnova je temeljila na prostovoljnem delu, delovnih akcijah (delu mladinskih brigad), udarništvu, delu vojnih ujetnikov in kaznjencev. Državljeni so državi posojali denar za obnovo, saj je Jugoslavija odbila pomoč v okviru Marshallovega plana. Ljudje so delali zastonj, v večini primerov ročno, saj ni bilo dovolj delovnih strojev, za obnovo so žrtvovali svoj prosti čas.

Nova oblast je pričela ustanavljati nova podjetja oziroma je stara preoblikovala glede na komunistično ideologijo. V Kranju so torej obstajala podjetja Planika, Iskra, IBI (Industrija bombažnih izdelkov Kranj), itd. Razvoj industrije je bil pospešen, saj je bila Slovenija gospodarsko najnaprednejša republika v Jugoslaviji. Ponovno se je povečalo povpraševanje po delavcih. Večina delavcev, ki je bila zaposlena v kranjskih podjetjih, je ponovno dobila službo, ker pa so bile potrebe po delavcih velike, so ustanavljali posebne komisije, ki so po vaseh »novačile« in iskale nove delavce za proizvodnjo. *»Leta 1950 sta bila v širšem območju Kranja zaposlena 6802 delavca, od tega 3866 v industriji.«* (Rogelj, 2010: 112) Teh

delavcev je bilo premalo, zato se je spodbujala emigracija z nerazvitih področjih Slovenije. Veliko je bilo priseljencev s Prekmurja in Dolenjske, takrat najmanj gospodarsko razviti regiji.

Ker so zaposlitev dobivali tudi okoliški podeželski prebivalci, je prišlo do deagrariacije podeželja. Pospešeno zaposlovanje je vodilo, da se je delež kmetijskega prebivalstva v okolici Kranja med letoma 1953 in 1968 iz 23 % znižal na 9 %, delež zaposlenih v industriji pa je drastično naraščal (Puhar, 1987: 10). Gospodarski razvoj v Kranju je povzročil, da je mesto postalo drugo najpomembnejše središče tekstilne industrije v Sloveniji, takoj za Mariborom. Padanje deleža kmečkega prebivalstva se je nadaljeval.

Zelo hitro se je izkazalo, da bo potrebno delavce iskati tudi v drugih jugoslovanskih republikah, saj je velik delež izučenih delavcev iz Kranja emigriralo v tujino. Vzrokov je bilo več. Mesto Kranj ni bilo pripravljeno na množično priseljevanje, zato delavcem ni moglo zagotoviti spodobne bivanjske pogoje. Veliko jih je prebivalo v barakah ali v sobah nacionaliziranih hiš, kjer so delili kopalnico, stranišče in kuhinjo še z drugimi stanovalci. Mestna infrastruktura tudi ni zadovoljevala potreb novih prebivalcev, zato se je postavljalo vprašanje pitne vode in higiene. Veliko delavcev je raje emigriralo v tujino, v zahodne države, kjer so lahko pričakovali višje plačilo, višji življenjski standard ter svobodnejše in manj nadzorovano življenje. Večina emigrantov je imela višjo izobrazbo in ti ljudje so tudi pričakovali, da bo njihov delodajalec cenil njihovo izobrazbo ter izkušnje. Delavci so predvsem odhajali v Zvezno republiko Nemčijo (Zahodno Nemčijo), leta 1973 pa je Nemčija zaostila pogoje zaposlovanja in kar velik delež strokovnjakov in izučenih delavcev je ostal doma.

Kot smo omenili, se je vedno več delavcev preseljevalo v Kranj, mesto pa ni moglo zagotavljati nastanitvenih potreb, zato so kranjska podjetja širila proizvodnjo še v drugih slovenskih krajih. »*Gradnja večstanovanjskih stavb na severnem obrobju mesta v soseskah Zlato polje in Vodovodni stolp je bila še prepočasna, zato so nekatere organizacije odprle proizvodne obrate v krajih bliže zaledju delovne sile, na primer Planika v Prekmurju, Iskra v Gorici in Otočah.*« (Rogelj, 2010: 112) S koncem leta 1958 je bilo v Kranju 10 335 industrijskih delavcev in v skladu z občinskimi načrti, bi v naslednjem letu na novo zaposlili le 70 ljudi. Navkljub temu pa je bilo naslednje leto zaposlenih že 10 552 ljudi (Rogelj, 2010:

112). Politika omejevanja zaposlovanja seveda ni veljala v panogah, kjer so težko dobili delovno silo (kar velja še danes). V gradbeništvu, gozdarstvu in komunalni dejavnosti se je zaposlovalo vedno več ljudi, ki so prihajali iz drugih jugoslovanskih republik. Omenili bi število prijavljenih ljudi v posredovalnici za delo za celotno področje Gorenjske v letu 1959. Na Gorenjskem jih je bilo 1079, od tega v občini Kranj 234, to pa so bile večinoma ženske s podeželja (Rogelj, 2010: 113). Da so bile ženske tista skupina, ki je imela manj možnosti za zaposlitev, povezujemo s tem, da je prvo desetletje po drugi svetovni vojni, obdobje obnove in zagona prve petletke, torej bazične industrije in energetike, in takrat so predvsem zaposlovali moške, ki so opravljali fizično naporna dela.

V šestdesetih letih se je stanje na področju zaposlovanja spremenilo. Ob koncu leta 1960 je bilo v Kranju registriranih le še 55 brezposelnih (Rogelj, 2010: 113). Da bi zadovoljili potrebe po delavcih, so pričeli uvažati delavce iz nerazvitih predelov Jugoslavije. Gradbeno podjetje Projekt (danes Gradbinec) je tako leta 1961 zaposlovalo že 178 delavcev iz Bosne in Hercegovine, Hrvaške in Srbije, kar kaže na to, da je bila potreba po tuji delovni sili v tistem času zares velika (Puhar, 1990: 61). 60. leta 20. stoletja so tudi pomenila zagon novih gospodarskih panog, na primer elektroindustrija, ki je zahtevala prekvalifikacijo delovne sile. Doba novačenja delavcev iz drugih republik in pokrajin Jugoslavije se je okrepila leta 1965. Podjetja se niso ozirala na izobrazbo novih delavcev in emigracija je potekala nenadzorovano. Od leta 1960 do 1986 se je število zaposlenih v kranjskih podjetjih z 11 602 zaposlenih povečalo na 17 920 zaposlenih (Puhar, 1987: 23). Po letu 1970 se je priseljevanje iz drugih republik drastično povečalo, saj so kranjska podjetja s težavo dobivala dovolj delovne sile. Veliko podjetij in gospodarskih panog je postalo odvisnih od priliva emigrantov. Slovenci so odklanjali zaposlitev v različnih panogah, predvsem zaradi nizkega plačila, nočnega dela, nizkega ugleda, ki ga je delo imelo, težkih delovnih pogojev in ker se je veliko Slovencev vključevalo v sekundarno in terciarno izobraževanje, kar je vplivalo na porast srednješolske, višješolske in univerzitetne izobrazbe. Ljudje z višjo izobrazbo pa so odklanjali neugledna delovna mesta. Posledično je v Sloveniji, kar velja še vedno, primanjkovalo naslednjih poklicev: zidar, tesar, železokrivec, smetar, tkalec, predilec, gozdar, čistilka in strežnica. Prav zadnja poklica, ki smo ju omenili, sta bila najbolj feminizirana. Podjetja, ki so dejansko bila odvisna od priseljene delovne sile so bila:

- Gozdno gospodarstvo Kranj je zaposlovalo delavce predvsem in Bosne in Hercegovine. V Kranju je obstajal izrek:«..., da brez Bosancev, ne bi padla niti ena smreka.»

(Puhar, 1990: 61) Vsa gorenjska lesnopredelovalna industrija je bila odvisna od njihovega dela.

- Opekarna, komunala, vodovodno–kanalizacijska služba in Služba pri čistilni napravi je zaposlovala ogromno priseljenih delavcev. Delo smetarja je še vedno naporno, umazano, delavci so izpostavljeni vsakršnim vremenskim razmeram; Slovencem pa je bilo delo v tej branži pod častjo, vendar so že vidne spremembe, saj se v komunalni dejavnosti zaposluje vedno več domačinov.
- Gradbinec Kranj ni in še vedno ne zmore delovati brez svojih uvoženih delavcev (prav leta 2012 smo zasledile, da podjetje propada).
- SAVA Kranj je imela visoko število zaposlenih iz drugih republik. Danes so to delavci iz Slovaške in Romunije.
- Tekstilindus je potreboval vedno več tkalcev in predilcev. Večina zaposlenih so bile ženske in med njimi je bilo veliko priseljenk. Domačini so odklanjali delo zaradi slabih delovnih pogojev, kot so hrup, nočno delo in prah, in zaradi nizkega plačila. Podobno se je zaposlovalo v podjetju IBI.

Ko so podjetja na veliko uvažala delovno silo, v Kranju skoraj niso poznali brezposelnosti. V sedemdesetih letih 20. stoletja so zabeležili le 0,8 % brezposelnost (Puhar, 1987: 15). Kako je bil Kranj pomemben kot »šiharsko mesto«, si oglejte podatke iz zapisa ga. Rogelj:»*V občini Kranj je bilo konec tega leta skupno 64 248 prebivalcev in njen družbeni proizvod je predstavljal 40,2 % celotne regije, v 386 podjetjih in delovnih enotah je bilo zaposlenih 31 251 delavcev, od tega 15 238 žensk, kar je predstavljalo 48,8 % vseh zaposlenih, na gospodarske panoge je odpadlo 84,6 %, delavcev, večina od teh 53,7 %, je bilo zaposlenih v industriji, 8,4 % v trgovini, 6,6 % v gradbeništvu, le 2,3 % v kmetijstvu in gozdarstvu ter 13,7 % v ostalih gospodarskih dejavnostih (promet, komunala, gostinstvo, turizem, obrt, storitve, finančne in poslovne dejavnosti).*« (Rogelj, 2010: 117)

Številčna zaposlenost prebivalstva je tudi imela negativne posledice. Opažala se je majhna delovna zagnanost in pojavila se je t. i. podzaposlenost, kar pomeni, da so delavci delali počasi, norma je bila nizka in s tem tudi motivacija. Zaradi priseljencev se je pojavila nestrpnost do Neslovencev. Sprva je bila na ravni pasivne agresivnosti, torej ne moremo trditi, da je prihajalo do fizičnih in glasnih verbalnih napadov, vendar se je sovraštvo do tujcev vseeno izražalo v slabšalnih izrazih, kot so na primer čefur, hrček, ta spoden ipd. S

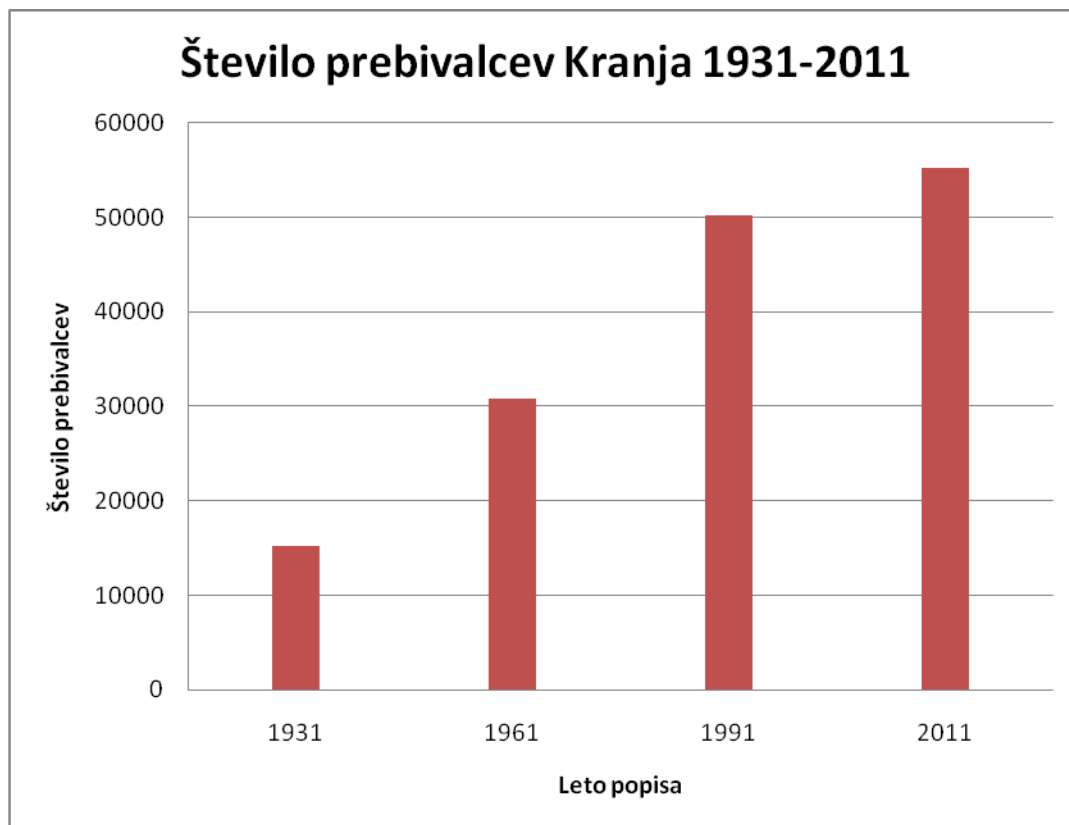
priseljenci so se ukoreninili predsodki; na primer, delavci z juga so lenuhi, delomrzneži, njim so dodeljena najboljša stanovanja, goljufajo pri socialni pomoči, širijo kriminal ipd. Kranj je torej mesto z narodnostno raznolikim prebivalstvom. Puhar je že leta 1987 svaril, da se je treba odločiti za tehnološko moderno proizvodnjo, ne pa računati na priseljevanje delavcev. Reševanje proizvodnje s tujo nekvalificirano delovno silo je le kratkotrajna rešitev, ki odlaga prestop k modernizaciji proizvodnje (Puhar, 1987: 14). V delu Gospodarski vzpon Kranja 1918–1986 je zapisal: *«V letih 1920–1930 je Kranj, sicer z veliko zamudo, še ujel ritem industrijske družbe. Danes je čas, da ujame ritem postindustrijske dobe. To pa zahteva smelost, ustvarjalnost in znanje. Znana slovenska prihodnost bo še vedno dobrodošla, ne bo pa odločujoča. Dilema, ki jo je treba razrešiti je samo ena: ali še nadaljevati s priseljevanjem delovne sile in vztrajati za ceno nizkih osebnih dohodkov na stari tehnologiji ali pa poiskati rešitev v novih, modernejših tehnologijah, ki zaposlujejo manj delovne sile, zlasti nekvalificirane.»* (Puhar, 1990: 66)

V 80. in 90. letih 20. stoletja so se v Kranju predvsem uveljavile gospodarske panoge sekundarnega in kvartarnega sektorja. Glede na literaturo (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 92) lahko rečemo, da je bila, razen prometa, najslabše razvita terciarna dejavnost. Vse do konca 20. stoletja je bila v Kranju v ospredju industrija, ki je zaposlovala okoli 56 % aktivnih prebivalcev (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 92). V obdobju jugoslovanske države je še vedno prevladovala tekstilna industrija, vendar je danes popolnoma drugo stanje. Tekstilna industrija na Slovenskem skokovito propada pod pritiskom cenениh izdelkov z Vzhoda. Zapiranje tekstilnih tovarn v Kranju je za zaposlene pomenilo pravo katastrofo, za njihove občine pa socialno bombo. Če samo pogledamo članek iz leta 2008 (<http://www.gorenjskiglas.si/novice/ekonomija/index.php?action=clanek&id=23115>), lahko ugotovimo, da so propadle tovarne Tekstilindus in njena naslednica Aquasava, Gorenjska oblačila in IBI.

Izdelali smo graf o rasti prebivalstva v Kranju od obdobja 1931 do 2011. Uporabili smo podatke na spletni strani Statističnega zavoda Republike Slovenije (<http://www.stat.si/doc/statinf/05-si-007-1001.pdf>). Leta 1931 je bilo v Kranju 15 069 prebivalcev, leta 1961 30 853 prebivalcev, leta 1991 50 103 prebivalcev in leta 2011 55 271 prebivalcev. Iz grafa je vidno, da je bil največji porast kranjskega prebivalstva po letu 1961, kar je posledica priseljevanja,

saj so kranjska podjetja potrebovala delovno silo, ta pa je prihajala iz drugih republik bivše Jugoslavije.

Graf 3: Število prebivalcev Kranja 1931–2011

8. 2. URBANIZACIJA

Mesto Kranj je danes regionalno središče Gorenjske in tretje največje mesto v Republiki Sloveniji, v času habsburške države pa je bilo majhno trgovsko in obrtno mesto v deželi Kranjski. Na spletni strani Mestne občine Kranj smo si ogledali osnovne podatke o Kranju kot mestni občini. Podatki so z leta 2009 (<http://www.kranj.si/podrocje.aspx?id=587>). Mestna občina Kranj je po podatkih iz leta 2009 velika 150,9 km², kar predstavlja 0,74 % površine Slovenije. Na spletni strani Statističnega urada Republike Slovenije smo odkrili demografske podatke za leto 2011, po katerih je v kranjski občini 55 271 prebivalcev (<http://www.stat.si/doc/statinf/05-si-007-1001.pdf>), živijo pa v 49 naseljih. Kranj je s svojo ugodno prometno lego, lahko v času gradnje železnic pričakoval na ugoden razvoj industrije in s tem povezano urbanizacijo. Kranj leži na stičišču dveh prometnih poti; ena povezuje Ljubljano z Jesenicami in naprej z Avstrijo in Italijo, druga pa Ljubljano s Škofjo Loko ali

Jezerskim in s tem ponovno z Avstrijo. Na širitev Kranja je vplivalo več elementov, ki so med seboj v tesni povezavi. Vplivali so naravnogeografski pogoji (dovolj možnosti za pridobivanje hidroenergije, dovolj prostora za kmetijsko in gozdarsko dejavnost), prometna lega, razvoj industrije in kasnejša izgradnja letališča v Brniku. Mesto Kranj je zaradi rek Save in Kokre razdeljeno na več predelov oziroma stanovanjskih območij. To so Planina, Primskovo, Zlato polje in Stražišče.

Že prihod železnice leta 1870 je povzročil širjenje mesta Kranj na desni breg Save. Urbanizacija se je širila z izgradnjo mostu čez Kokro (1876) in vodovoda (1911). Kranj je v času industrializacije beležil povečanje prebivalstva, zato je bilo potrebno rešiti vprašanje nastanitve nove delovne sile. Ker staro mestno jedro ni moglo zagotavljati stanovanjskih kapacitet za novo delovno silo, so pričela nastajati predmestja, obenem pa so se za premožnejše gradile stanovanjske hiše v t. i. četrti vil (ob cesti Staneta Žagarja). Za kvalificirano delovno silo so obstajale dovršene nastanitvene rešitve. Primer je stanovanjski blok Pokojninskega zavoda v bližini Gimnazije Kranj zgrajen 1929. Zgradba ima tri nadstropja in s tlorisno zasnovo zaobjema vogal Koroške ceste in Stritarjeve ulice. Zgradbo je projektiral znamenit arhitekt Vladimir Šubic, ki je zgradil ljubljanski nebotičnik, prizidek pa je zgrajen po načrtih arhitekta Edvarda Ravnikarja. Zgradba spada pod nepremično kulturno dediščino (<http://rkd.situla.org/>).

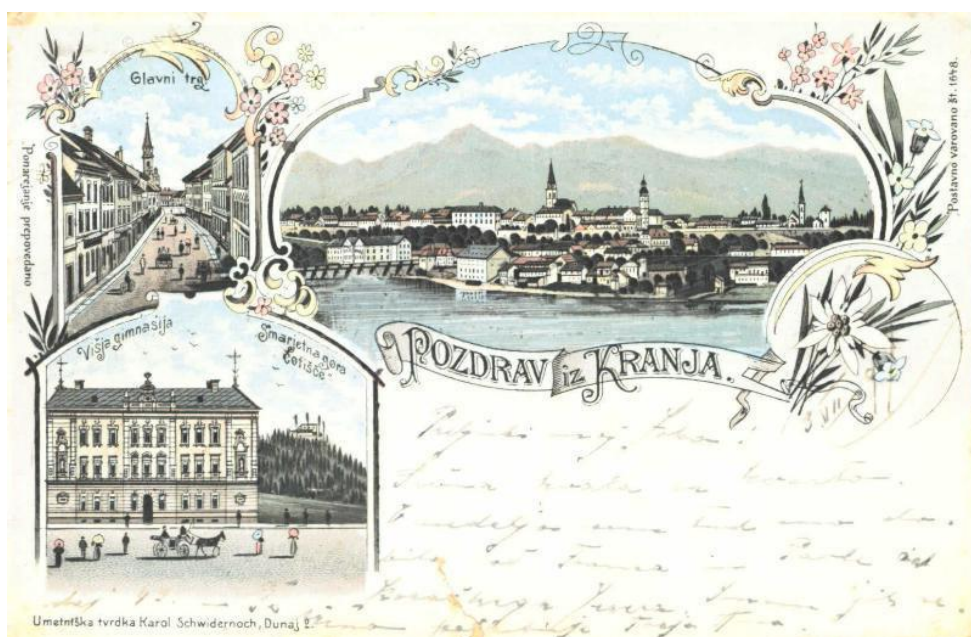
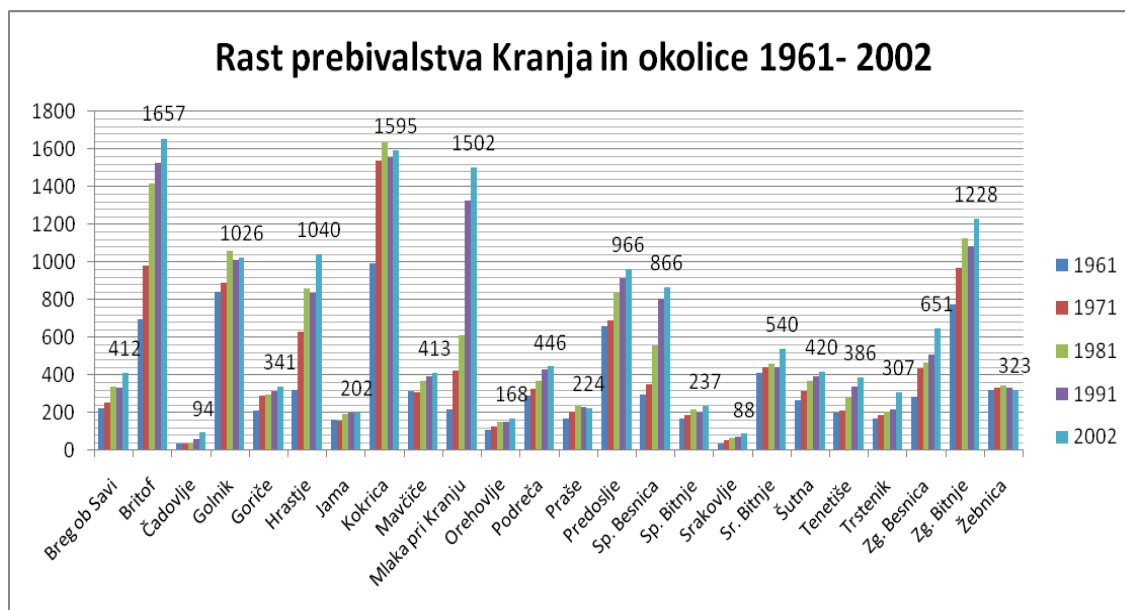
Mesto Kranj se je širilo v vas Primskovo, saj so se tu naseljevali številni kranjski delavci, saj sta bili ob Kokri zgrajeni tekstilni tovarni podjetnikov Antona Božiča in Adolfa Praha. Posledično se je število prebivalcev naglo povečalo in Primskovo, ki je bilo prvotno vas, je začelo dobivati delavski značaj. Leta 1957 je Primskovo postalo del mesta Kranj in tako izgubilo status samostojnega naselja. Zaradi pospešene industrializacije in priseljevanja po drugi svetovni vojni je bilo Primskovo namenjeno stanovanjski gradnji, s čimer se je pričela urbanizacija tega območja. Podobno usodo so delila nova delavska naselja, ki so bila prvotno kmečkega značaja. Leta 1936 so bila naselja Klanec, Huje, Čirče, Struževo in Gorenje priključena k občini Kranj, podobna usoda pa je po drugi svetovni vojni doletela Stražišče.

Že v poglavju o prebivalstvu smo vam pojasnili, da je največja rast prebivalstva zabeležena po drugi svetovni vojni. Hiter razvoj industrije po drugi svetovni vojni je povzročil stanovanjsko gradnjo. Gradili so tudi ostalo infrastrukturo, ki je važna za kakovostno

življenje v mestu. Zgradili so šole, vrtce, trgovine, posodobili in razširili vodovod in kanalizacijo. Po drugi svetovni vojni so sprejeli prepoved širjenja kranjske industrije, torej industrija se naj razvija na območju, kjer je že obstajala (lega ob Savi). Ena izmed posledic prepovedi širjenja industrijske proizvodnje v mestu Kranj, je čistejše okolje, saj so tovarniški dimniki zunaj mestnega centra. Stanovanjska gradnja se je strnila v mestu in okoliških vaseh. Najbolj intenzivna gradnja stanovanjskih območij je bila od leta 1965, ko se je okrepilo priseljevanje iz nekdanjih jugoslovanskih republik. Zgradili so spalna naselja, kot so Zlato polje, Vodovodni stolp, Stražišče in Planina I., II. ter III. (Puhar, 1990: 67). V obdobju od 1946 do 1986 so zgradili 16 682 stanovanj (Puhar, 1990: 64). Povprečno stanovanje je zadostovalo potrebam 3-članske družine. Vasi so doživljale deagrarizacijo, saj se je opuščala kmetijska proizvodnja, tisti, ki so ostali na podeželju, pa so sprejeli mestni način življenja.

Izdelali smo tudi graf, kako se je širila kranjska občina. Zaobjeli smo podatke za vse krajevne skupnosti, ki od leta 1961 spadajo v okvir kranjske občine. Uporabili smo podatke do leta 2002, ki smo jih pridobili na spletni strani Mestne občine Kranj (<http://www.kranj.si/podrocje.aspx?id=587>) in Statističnega urada Republike Slovenije (<http://www.stat.si/doc/statinf/05-si-007-1001.pdf>). Iz grafa lahko vidite, da je veliko podeželskih naselij doživelo deagrarizacijo in so se postopoma urbanizirala v stanovanjske soseske. Z rastjo prebivalstva in urbanizacijo izstopajo naselja na severu Kranja in ob cesti proti Jezerskemu, kar je povezano z industrializacijo Kranja. Ta naselja so Kokrica, Mlaka in Britof. Manj se je občina širila preko Save v Stražišče, ker je bil tam rezerviran prostor za razvoj industrije. Naselja ob cesti proti Škofji Loki pa imajo še danes podeželsko podobo, kjer se prebivalci ukvarjajo s kmetijstvom. Naselja ob cesti proti Jezerskemu so bila, poleg Britofa, namenjena predvsem gradnji enodružinskih hiš.

Graf 4: Rast prebivalstva Kranja in okolice 1961–2001

Slika 12: Kranj - pogled na mesto, Prešernovo ulico in na poslopje gimnazije

8. 3. ZDRAVSTVO IN HIGIENA

V nadaljevanju vam bomo še predstavili razvoj terciarnih in kvartarnih gospodarskih panog značilnih za Kranj, katerih razvoj je povezan z industrializacijo.

Industrializacija in urbanizacija mesta Kranj sta okrepili skrb za zdravje in higieno. Na začetku 20. stol. je bila umrljivost otrok zelo visoka, ljudje pa so umirali zaradi številnih bolezni, kot so jetika, vnetje dihal, koze, davica, škrlatinka, griža in trebušni tifus. V obdobju med obema vojnoma so nalezljive bolezni začele upadati, umrljivost zaradi le-teh pa je bila še vedno visoka. Leta 1925 je v Kranju za davico umrlo 6 ljudi od 20 obolelih (Gorenjska, 1990–2000, 1999: 515). Slabe higienske razmere, okužena pitna voda in necepljenost so v letih 1919–1936 povzročile izbruh griže, trebušnega tifusa, škrlatinke in davice. V zgodnjih tridesetih letih 20. stoletja so zdravstveni domovi postali temelj zdravstvene službe. Z ustanavljanjem zdravstvenih domov se je okrepil pomen higiene, javnega zdravstva ter preventivne in socialne medicine. V obdobju med obema vojnoma so se vzpostavile ustanove, ki so urejale zdravstvo in higieno.

Zdravstveni dom Kranj (ZD Kranj) je bil ustanovljen leta 1936, vodil ga je dr. Karel Petrič. Imel je posvetovalnico za nosečnice, dojenčke, otroke, šolski dispanzer, protituberkulozni dispanzer ter službo sestre in zdravnika, ki sta paciente obiskovala na domovih. Uvajati so se začeli sistematski preventivni zdravniški pregledi učencev osnovnih šol na Gorenjskem. Začeli so urejati kanalizacijo in stanovanjske objekte. Leta 1921 je bila ustanovljena Bolnišnica Golnik, ki je bila sprva zdravilišče. V prvi polovici 20. so med večino industrijskih delavcev zasledili močno podvrženost alkoholu. Posledično je bilo več smrtnih žrtev povezanih z alkoholizmom. Pojavilo se je mazaštvo in prepovedana prodaja zdravil. Zelo razširjeno je bilo nelegalno opravljanje splava. Če povzamemo, se je zdravstvo v Kranju razvijalo vzporedno z industrializacijo. Delavci so imeli za zdravstveno zaščito zagotovljeno bolniško blagajno (predvsem tekstilni delavci), splošno ambulanto, nezgodno postajo, protituberkulozni dispanzer, kopališča in fizikalno zdravilišče ter zobno ambulanto. Tuberkuloza je bila najbolj razširjena bolezen v takratnih časih, zato je kranjski dispanzer letno opravil po več tisoč zdravstvenih storitev delavcem in njihovim družinskim članom.

Po 2. svetovni vojni je povsod primanjkovalo zdravstvenega osebja, sanitetnega materiala, zdravil ipd. Zdravstvena služba je bila organizirana v zasebnih ordinacijah, na Gorenjskem je samo na Jesenicah obstajala javna ambulanta. Leta 1948 se je začela razvijati javna zdravstvena služba. Nastali so okrajni zdravstveni domovi, leta 1953 je nastal okrajni Zdravstveni dom (ZD) Kranj. Zaradi velikega števila zdravstvenih domov je moral vsak zdravstveni dom pokrivati območje z najmanj 40 000 prebivalci, v mestih pa je bil lahko le en (Gorenjska, 1990–2000, 1999: 516). Tako je bil leta 1968 ZD Kranj formiran za občine Kranj, Škofja Loka in Tržič. Število prebivalcev na Gorenjskem se je zaradi intenzivnega priseljevanja hitro povečevalo. Rodnost je padla in umrljivost se je znižala, kar je posledica uspešnega zdravstvenega varstva. Leta 1955 je bila ustanovljena **Bolnišnica za ginekologijo in porodništvo** v Kranju, ki je bila sprva v prenovljeni stanovanjski hiši na Gaštejcu. Novembra 1965 se je preselila v novo stavbo v sklop drugih zdravstvenih ustanov. V okviru zagotavljanja javnega zdravstva je bila leta 1953 ustanovljena Psihiatrična bolnišnica Begunje in leta 1956 Bolnišnica za očne bolezni Jezersko. Okrajna higienska postaja, ustanovljena leta 1947, je pomenila začetek organizirane higienske službe. Pričeli so izvajati specialistične zdravstvene storitve na področju socialne medicine, higiene, epidemiologije, ekologije ter dezinfekcije, dezinsekcije in deratizacije.

Pred 2. svetovno vojno je bilo na Gorenjskem 7 zasebnih lekarn. Med njimi sta bili dve v Kranju, a je bila ena leta 1949 ukinjena. Po vojni so vse normalno začele z delom. **Lekarna Kranj** je začela odpirati podružnice, npr. v Železnikih in Stražišču ter shrambe zdravil v Cerkljah in Preddvoru. Zaradi velike utesnjenosti se je leta 1966 preselila v nove prostore na sedanjo Bleiweisovo 8. Leta 1968 so se morale lekarne v občinah Kranj, Škofja Loka in Tržič združiti v samostojni zavod Gorenjska lekarna Kranj s sedežem v Kranju. Deset let pozneje so se združile v SOZD Gorenjski zdravstveni center, ki je razpadel leta 1991. Lekarne so se odprle še na Bledu, Planini v Kranju, v Kropi in Šenčurju.

Po 2. svetovni vojni so zaradi cepljenja, higienskih ukrepov in antibiotikov nalezljive bolezni začele izgubljati svojo moč. Pojavili so se novi soji virusov in bakterij in povzročili nova obolenja. Pred 2. svetovno vojno je za javno zdravstvo v Kranju skrbel dr. Božidar Fajdiga, pomagal pa mu je sanitarni tehnik Franc Štiglic. Med vojno so Nemci zaprli dr. Fajdigo in ga poslali v taborišče. Njegovo mesto je prevzel dr. Kopf. Po vojni je bila ustanovljena **Okrajna higienska postaja**, ki jo je vodil dr. Fajdiga. Organiziral je cepljenja, ukrepal ob pojavu

epidemij, nadziral higieno v šolah, izdajal zdravniška spričevala in nakazila za ortopedske pripomočke. Od Unicefa, ki je podpiral zlasti zdravje mater in otrok, smo poleg druge pomoči dobili tudi velike količine mleka v prahu. Dr. Fajdigo je leta 1952 nadomestil dr. Vladimir Premrou, ki je ustanovil Okrajni higienski zavod. Ta je leta 1961 postal finančno samostojna ustanova z nazivom Zavod za zdravstveno varstvo Kranj. V času dr. Premrova se je Zavod preselil v Zadržni dom na Primskovem. Tam je bil ustanovljen poseben oddelek za statistiko. V sklopu oddelka za prehrano je bil zasnovan **higiensko–kemični laboratorij**. Osnovan je bil tudi oddelek za komunalno higieno. Zavod se je iz Primskovega preselil v del lesene barake ob novem zdravstvenem domu. Tam se je razvil higiensko-bakteriološki laboratorij. Leta 1962 sta začela delovati sero–bakteriološki oz. mikrobiološki laboratorij in higiensko–kemijski laboratorij. Za vso Gorenjsko se je razvila služba DDD (dezinfekcijo, dezinsekcijo in deratizacijo). Do leta 1982 je Zavod deloval v baraki, januarja 1982 pa je bil v Kranju zgrajen namenski objekt za higiensko in epidemiološko dejavnost. Vodenje Zavoda je po Premrovu prevzel Danilo Gomišek, nato Dušan Hrovat, Sonja Mejak, Ana Kraker–Starman in leta 1990 Marija Seljak (Gorenjska 1990–2000, 1999: 516).

8. 4. ZDRAVSTVENO, SOCIALNO IN POKOJNINSKO ZAVAROVANJE

Z industrializacijo je bilo potrebno urediti zdravstveno, socialno in pokojninsko zavarovanje. Pred 1. svetovno vojno so v Kranju, Tržiču in Škofji Loki delovale **okrajne bolniške blagajne**. Večje tovarne so imele svoje, delavci pa so sami ustanavljali prostovoljne bolniške blagajne za dodatno zavarovanje. Blagajne so si ustvarile precej premoženja, ki so ga po vojni zaradi inflacije in menjave denarja izgubile. Leta 1922 je bil sprejet zakon o zavarovanju delavcev, leta 1937 se je začelo uresničevati **pokojninsko zavarovanje**. Okrožni urad za zavarovanje delavcev je imel poslovalnico tudi v Kranju. Pravico do bolniške oskrbe so imeli tudi družinski člani, ki so z zavarovancem živeli v istem gospodinjstvu. Ob okupaciji našega ozemlja so Nemci z ukrepom centralizirali socialno zavarovanje, za Gorenjsko so zavarovanje vodili v Kranju. Po koncu 2. svetovne vojne so bili ustanovljeni Federalni zavodi za socialno zavarovanje. V enoto zavarovanja so bili vključeni vsi delavci, razen kmetov ter državnih uslužbencev. Enotno socialno zavarovanje se je ločilo na zdravstveno, pokojninsko in invalidsko. Osnovno zdravstveno zavarovanje so kmetje dobili šele leta 1965. Z novimi zakoni je zavarovanje dobivalo vse več ljudi, uvedli so pokojninsko in invalidsko zavarovanje.

Na področju boja proti revščini so občine po prvi svetovni vojni prevzele skrb za obubožane. Izplačevale so jim minimalne mesečne podpore ali pa so jih sprejeli v mestno ubožnico, ki je bila tudi v Kranju. V Kranju je župnik Anton Koblar gradil sirotišnico. Berači so lahko enkrat tedensko prosili za miloščino, drugače pa je bilo v mestu beračenje prepovedano. Med vojno so Nemci večino socialnih ustanov ukinili. Po vojni, leta 1962, je bil ustanovljen **Center za socialno delo** v Kranju, ki je bil med prvimi v Sloveniji. Začeli so ustanavljati zavode za varstvo skupin s posebnimi potrebami. V 70. ter 80. letih so začeli množično graditi domove za upokojence. Ustanavljati so se začele skupine za samopomoč in SOS telefoni za pomoč v stiski. Prostovoljno delo na socialnem področju je spet začelo dobivati na pomenu.

8. 5. PROMET

Omenili smo že prihod vlaka v Kranj (1870), v tem poglavju pa bi se radi osredotočili na **cestni promet**, ki je važen element terciarnega gospodarstva. Na začetku 20. stoletja so po prašnih cestah večinoma vozili le vprežni vozovi in kočije. Z razvojem industrije se razvijejo nova prometna sredstva in oblike javnega prevoza. Omeniti moramo prvi avto na Slovenskem. Avto Benz–Confortabel je v Ljubljano prišel leta 1898. Pripeljal ga je Baron Anton Codelli. Že po enem desetletju je število avtomobilov naraslo. Ker se je po slabih cestah vozilo vedno več motornih vozil, so morali postaviti razne omejitve. Od leta 1922 naprej je bilo treba prijaviti vsa vozila. Leta 1925 so bila že zasnovana osnovna pravila, kot npr., da mora ponoči vsak imeti prižgano luč, voziti je treba po levi strani, prehitevati po desni in podobno. Zakon, da se vozi po desni strani, kakor še danes, je bil izdal eno leto kasneje, leta 1926 (Gorenjska 1900–2000, 1999: 310). Počasi je bilo treba vse ceste opremiti s signalnimi znaki, ti pa so bili pogosto tarča vandalizma in so bili poškodovani tudi s strelnim orožjem. Leta 1929 so avtomobilske tablice postale obvezne za vsa motorna vozila, 3 leta pred tem pa so bile le za tovorna vozila (Gorenjska 1900–2000, 1999: 310). Občine so določile velikost in obliko tablice, v prometnih dovoljenjih pa se je moralo jasno razbrati čigavo je vozilo. Vprašali smo se, kdo je izdelal prvi slovenski avtomobil in na naše presenečenje je to znameniti slovenski inženir Stanko Bloudek, ki ga prvenstveno poznamo kot očeta skakalnice v Planici in enega izmed pionirjev letalstva (<http://www.rtvsllo.si/sport/preostali-sporti/veliki-leteci-inzenir-in-oce-slovenskega-sporta/217543>).

Slika 13: Prvi slovenski avtomobil Triglav – Stanko Bloudek

Začetki organiziranega cestnega prevoza so se pojavili leta 1913. V avtobusu je bilo prostora za 6 do 8 potnikov. Po drugi svetovni vojni se je razcvetel javni avtobusni prevoz in omeniti moramo kranjsko podjetje **Alpetour**, ki še vedno deluje na področju javnega prevoza, obenem pa nudi turistične izlete. Podjetje je bilo ustanovljeno 1947.

Industrializacija je močno vplivala na gradnjo prometne infrastrukture, zato je:«... leta 1923 Mestna občina Kranj oskrbovala skupaj 2 kilometra in 350 metrov cest in potov. Ker ulice, ceste in trgi še niso imeli uradnih imen, so jih poimenovali opisno, na primer Stranska cerkvena ulica do trgovine Colnar, 300 metrov, pa Roženvenska ulica do ovinka v t. i. Killerjevo ulico, 250 metrov.« (<http://www.gorenjskiglas.si/novice/zanimivosti/index.php?action=clanek&id=30098>)

Avtomobilski promet se je povečal po drugi svetovni vojni, predvsem po osamosvojitvi, ko so naši starši obnovili ter posodobili vozni park. Pred osamosvojitvijo so prevladovali avtomobili iz tovarne Zastava, ki se je nahajala v Kragujevcu v Srbiji. Verjetno vsi poznamo pojme fičo, stoenka in yugo. Če pogledamo danes, ima skoraj vsak Slovenec lastno vozilo, kar pomeni veliko obremenitev za okolje ter vzrok za medsosedske spore zaradi parkirnih mest. Poznamo tudi medsosedsko tekmovanje v lastništvu avtomobilov, saj pregovorna slovenska nevoščljivost spodbuja nakupe najnovejših avtomobilov prestižnih znamk. Z industrializacijo je povezana sodobna družbena stratifikacija oziroma razslojevanje družbe in prav lastništvo avtomobila je eden izmed kazalcev kateri družbeni skupini pripadamo:

revnemu, srednjemu ali bogatemu sloju. Avtomobilski promet je postopoma uničeval pomen železnice. Avtomobilski promet danes obvladuje osebni promet, tovorni promet, turizem ipd. »V potniškem prometu je v obdobju 1950 - 1968 padel delež železnice v opravljenih potniških kilometrih od 81 % na 15 %, dele cest pa je ustrezno narasel.« (http://www.dars.si/Dokumenti/4_publicacije_knjige/slo_AC_30 let.pdf)

S prihodom avtomobilov so se povečali tudi stroški vzdrževanja cest. Ker se je avtomobilski promet povečal, so leta 1935 zgradili **prvo betonsko cesto**, ki je povezala Kranj z Ljubljano in velja za prvo moderno cesto na Slovenskem (http://www.svarog.si/zgodovina/4/index.php?page_id=8131). Na veliko so gradili mostove, ceste in pregrade na cestah. Zato moramo omeniti kranjskega podjetnika Josipa Slavca, ki je leta 1926 ustanovil **Stavbno podjetje Josip Slavec**. Podjetje je opravljalo in projektiralo vso gradbeno dejavnost, kar pomeni, da je podjetje gradilo stanovanjske in turistične objekte ter ceste in mostove. Podjetje Josipa Slavca je v sklopu industrializacije Kranja in dograjevanja in izboljševanja prometne infrastrukture izpeljalo kar nekaj pomembnih gradbenih projektov. Na cesti Kranj–Jezerško so zgradili mostove in pregrade na cesti. Važen projekt je bila gradnja **Gaštejskega klanca od Labor do Savskega mostu** v Kranju (1937–1938). Podporni zid na Gaštejskem klanecu je skupaj s stopnicami del slovenske nepremične kulturne dediščine. Podporni zid je bil važen del nekdanje državne ceste Ljubljana–Jesenice. Oporni zid je sestavljen iz arkad in opornikov, grajen je iz klesancev konglomerata iz kamnoloma Kamnitnik (<http://rkd.situla.org/>).

Omenili bi radi, da je podjetje v času od 1937 do 1938 gradilo serpentine od današnje ruske kapelice do koč na Gozdu na cesti, ki je vodila od Kranjske Gore do Vršiča, kjer je bila državna meja med Kraljevino Jugoslavijo in Kraljevino Italijo. V času gradnje so odkrili posmrtno ostanke ruskih vojni ujetnikov, ki so gradili cesto na Vršič ter jim ob ruski kapelici postavili kamnito grobnico (<http://rkd.situla.org/?uid=2375>). O pomenu Josipa Slavca kot gradbenika, si lahko ogledate spletno stran Inženirske zbornice Slovenije (<http://www.izs.si/inzenirska-zbornica-slovenije/>). Inženirska zbornica je Josipu Slavcu postavila doprni kip v Kranju (2011). »V sredo, 30. novembra 2011 je bila v Kranju slovesnost ob odkritju doprsnega kipa velikega gradbenika in podjetnika Josipa Slavca, ki je z veliko mero znanja, ustvarjalne moči in poslovne vizije, med obema svetovnima vojnama ustanovil eno največjih in najbolj kvalitetnih slovenskih gradbenih podjetij. Po vojni je to

podjetje postalo jedro dobro znanega gradbenega podjetja Gradis.«
(<http://www.izs.si/prirocniki-publikacije/glasilo-izsnovo/letnik-2011/letnik-14-stevilka-60/reportaze/stavbenik-in-podjetnik-josip-slavec/>)

Slika 14: Doprni kip Josipa Slavca na Stari pošti v Kranju

Z razvojem avtomobilskega prometa se je povečal delež cestno–prometnih nesreč. Skokovit dvig teh nesreč je zabeležen za obdobje 1968, obdobje, ko se je skokovito dvignil delež družbenega proizvoda, kar je vodilo k boljšim plačam, kupovanju dobrin in motorizaciji slovenskega prebivalstva. »V obdobju 1950 do 1968 se je povečalo število cestno-prometnih nesreč (679 leta 1950, 25.542 leta 1968), število mrtvih v nesrečah za več kot šestkrat (77 leta 1950, 497 leta 1968), poškodovanih pa za več kot dvajsetkrat (450 leta 1950, 9.220 leta 1968).« (http://www.dars.si/Dokumenti/4_publicacije_knjige/slo_AC_30 let.pdf)

8. 6. IZOBRAŽEVANJE

Izobraževanje in gospodarski razvoj sta tesno povezana. Ekspanzija šolskega sistema je povezana s potrebo industrije po kvalificirani in učeni delovni sili. Prav v sedanjem času ugotavljamo, da se v modernih družbah zapostavlja primarni in sekundarni sektor gospodarstva, vedno bolj pa se krepi terciarni oziroma uslužnostni sektor gospodarstva. Znotraj primarnega in sekundarnega sektorja se je zmanjšalo povpraševanje po nekvalificirani delovni sili, ki je povezano z mehanizacijo in avtomatizacijo proizvodnje, obenem pa se je s procesi globalizacije, proizvodnja preselila v Azijo ali v dežele v razvoju. Z razvojem terciarnega sektorja se je povečalo povpraševanje po uradniških, tehničnih,

organizacijskih poklicih. Prav po drugi svetovni vojni so se zgodile spremembe na področju zaposlovanja. Pojavili so se beli ovratniki, torej delavci, ki niso opravljali fizična dela. Na te spremembe so vplivali različni dejavniki, na primer, spremembe v organizaciji in tehnologiji proizvodnje; rast državne administracije (javne uprave); razmah poklicev, kjer se potrebuje višja izobrazba od osnovnošolske.

Omenili smo že terezijansko–jožefinske reforme, ko je Marija Terezija uvedla obvezno osnovno šolstvo (1774). Ker smo gimnazijci Gimnazije Kranj, moramo omeniti čas Ilirskih provinc in ukrep maršala Marmonta, guvernerja Ilirskih provinc, ki je leta 1810 ustanovil licej v Kranju in s tem zagotovil srednješolsko izobraževanje.

Kako sta važni vzgoja in izobrazba, nam kaže število osnovnih in srednjih šol v Kranju. V Mestni občini Kranj je osem osnovnih šol: OŠ Orehek Kranj, OŠ Simona Jenka, OŠ Staneta Žagarja, OŠ Predoslje, OŠ Stražišče, OŠ Franceta Prešerna, OŠ Jakoba Aljaža in OŠ Matije Čopa. 10. februarja 2012 so po vsej Sloveniji potekali informativni dnevi in večina gorenjskih devetošolcev je obiskala tri kranjske srednje šole: Gimnazijo Kranj, Tehniški šolski center Kranj in ESIC Kranj. Dokler se nismo lotili te raziskovalne naloge, nismo vedeli, da sta v Kranju obstajali Srednja mlekarska in kmetijska šola Kranj in Srednja tekstilna, obutvena in gumarska šola. Z decentralizacijo višjega in visokega šolstva je v Kranju kar nekaj ustanov, ki lahko zagotovijo višjo in visoko izobrazbo. Poznamo Fakulteto za organizacijske vede, Fakulteto za državne in evropske študije (v Kranju zagotavlja študij Javne uprave), Fakulteto za komercialne in poslovne vede, Višjo strokovno šolo Kranj (ESIC Kranj) in Višjo strokovno šolo Kranj (TŠC Kranj). V Kranju obstajata tudi Osnovna šola Helene Puhar, šola s prilagojenim programom in Glasbena šola Kranj.

Stavba Gimnazije Kranj od leta 1983 spada pod spomeniško varstvo, saj je vključena v zaščito starega mestnega jedra Kranj, ki je kulturni in zgodovinski spomenik. Na spletni strani Registra nepremične kulturne dediščine smo zasledili naslednje in presenetilo nas je, kje so prostori za telesno vzgojo:« *Gimnazija je bila zgrajena 1896-97 po načrtih W. Trea v historičnem slogu, 1903 je bil dozidan severni trakt, 1979 zahodni. Kapela z Vurnikovim oltarjem po 1945 preurejena v telovadnico. V veži je spominska plošča v NOB padlim dijakom in profesorju.*” (<http://rkd.situla.org/>)

Zanimiva je stara Tekstilna šola, ki tudi spada pod spomeniško varstvo, danes pa je na žalost opuščena. Tekstilna šola, v sklopu Srednje tekstilne, obutvene in gumarske šole, je eden prvih primerov brezkoridornega sistema šol. Je zgradba s tremi nadstropji, zgrajena 1955–1958. Okrog centralnega stopnišča z monumentalno avlo so nanizane učilnice (<http://rkd.situla.org/>).

Slika 15: Tekstilna šola Kranj

Slika 16: Gimnazija Kranj (okoli 1930)

8. 7. ŠPORT

V moderni industrijski družbi se velika večina ljudi umika z dela v oddih. Množice oddih lahko iščejo s pomočjo različnih dejavnosti, od katerih je šport ena izmed bolj aktivnih. Šport kot dejavnik oddiha ni izum moderne družbe. Je oblika sprostitve za posameznika, ki je poskušal sprostiti napetosti pogojene z zaposlitvijo. Ko smo se pogovarjali s starejšimi, so nam zagotovili, da jim šport pomeni sprostitev, oddaljitev od njihovih delovnih obveznosti, ki so še vedno prevladujoč življenjski interes. Kar nekaj odraslih nam je zaupalo, da si želijo zaposlitve, ki bi jim nudila visoko stopnjo avtonomije. Šport zagotavlja jasno mejo med delom in oddihom, posameznik lahko s športom najde smisel v življenju, kajti telesni napor sprošča endorfin, hormon sreče. Šport posamezniku lahko omogoči umik od masovnih ponudb zabave.

Industrializacija je vplivala na razvoj športnih dejavnosti v Kranju. Organiziran šport v Kranju se je pojavil z društvom Južni Sokol. Telovadno društvo Južni Sokol je imelo sedež v Ljubljani, ustanovljeno pa je bilo leta 1863, kar je povezano s slovenskim narodnim gibanjem, ki se je širilo tudi s pomočjo čitalnic, taborov in drugih kulturnih in političnih organizacij. Telovadno društvo Južni Sokol se je širilo v slovenskih deželah in je kar osem let

bilo edino slovensko telovadno društvo na Gorenjskem (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 593). Kranjski sokoli so imeli telovadnico v Narodnem domu poleg današnjega Slovenskega trga. Starejši Kranjčani poznajo povojno ime za Narodni dom, Delavski dom. Telovadnica je bila opremljena z različnimi telovadnimi orodji. Slovenski kapital je podpiral vse te organizacije in društva in s tem močno vplival na razvoj slovenske narodne zavesti. Največ zaslug za telovadbo, ki je bila določena po strogem programu, je imel dr. Viktor Murnik (1894-1964). *»Dr. Viktor Murnik je bil leta 1905 pobudnik za ustanovitev prve pomembne strokovne zveze na področju telesne kulture v Sloveniji ter nato tudi načelnik Slovenske Sokolske zveze. Njegovo delo je včlanitev prve strokovne slovenske zveze v kakršnokoli mednarodno strokovno zvezo na področju telesne kulture, saj se je leta 1907 Slovenska Sokolska zveza včlanila v Mednarodno gimnastično zvezo.«* (<http://arhiv.szlj.si/main.php?cat=8&id=173&more=1>) Dr. Murnik je poleg prostih vaj v program vključil vaje na orodjih. Po letu 1904 so ženske lahko postale članice društva. Društvo je slovelo po vsakoletnih sokolskih zborih z organiziranjem javnih telovadnih nastopov ali v drugih besedah, skupnih društvenih izletov, ki so se začela s sprevedom Sokolov v krojih (oprema).

Na Gorenjskem sta med telovadci do prve svetovne vojne blestela člana jeseniškega Sokola Vinko Pristov in Vinko Rabič. Sodelovala sta na mednarodnih tekmah v Luxembourg (1909), Torinu (1911), Parizu in Pragi (1912). Petega decembra 1929 je bilo ustanovljeno društvo Sokol Kraljevine Jugoslavije (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 594). Na Gorenjskem se je povečalo število sokolskih društev in članov za več kot devetdeset odstotkov. Po letu 1935 je društvo Sokol izgubilo privilegiran položaj, saj mu je konkuriralo katoliško telovadno društvo Orel, ki ga je ustanovil dr. Janez Evangelist Krek. Seveda ni bilo tako dobro organizirano kot Sokol. Primanjkovalo jim je prostorov, telovadnega orodja ter vaditeljskega kadra.

Sokolska telovadba v obdobju med obema vojnama je obsegala več panog telesne vzgoje: lahko atletiko, igre z žogo in ritmično telovadbo. Med tekmovalci je bil Franc Kermavner iz Kranja, ki je bil zelo uspešen na področju lahke atletike. Kar se tiče zimskih športov, se je pred letom 1914 močno razvilo sankanje, drsanje in smučanje. Največje sankško tekmovanje je organizirala Kranjska industrijska družba leta 1940 na Črnem vrhu nad Jesenicami. Kranjski Sokol je januarja leta 1909 odprl umetno drsališče, smučanje pa se je razvilo na rekreativno in tekmovalno, pozneje so se pojavili še smučarski skoki. Športne

aktivnosti, kot so nogomet, atletika, rokoborba in šah, so bile značilne za delavska društva. Nogomet se je iz Ljubljane razširil v Kranj. V Kranju so leta 1922 ustanovili kolesarsko društvo Zarja. Med najstarejše športe sodi strelstvo. Z orožjem in strelivom jih je podpirala vojska. Namizni tenis so začeli igrati šele v tridesetih letih kot rekreativni šport. V Kranju sta izstopala igralca Bojan Tajnik in Bine Lebar. Leta 1939 so priredili prvenstvo Gorenjske v Stražišču pri Kranju, kjer so nastopili igralci iz desetih gorenjskih klubov. Prvak je postal Lojze Štrumbelj z Jesenic. Bil je najboljši igralec namiznega tenisa v tem času (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 599). Od leta 1932 dalje so začeli nastajati šahovski klubi in sicer v Kranju, Škofji Loki, Domžalah in Radomljah. Kmalu, leta 1935, je bila ustanovljena Slovenska šahovska zveza.

Uspehi kranjskih športnikov so se nadaljevali v drugi polovici 20. stoletja. Omenili bi brata Petrič, Boruta in Darjana, znamenita plavalca. Leta 1977 je bil Borut na evropskem prvenstvu tretji, čez štiri leta drugi. Leta 1981 je zmagal na 400 metrov prosto. Njegov največji uspeh je srebrna medalja na svetovnem prvenstvu leta 1978 (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 599). Med kranjskimi športniki so tudi odlični alpinisti, na primer Nejc Zaplotnik, ki je leta 1975 preplezal južno steno 8463 metrov visokega Malakuja. Dve leti kasneje je plezal še z Andrejem Štremfeljem. Bila sta prva slovenska prvopristopnika na Mount Everest. Čez štiri leta je Nejc Zaplotnik ostal za vedno pokopan v snegu in ledu vrha Manaslu. Seveda moramo omeniti našo profesorico biologije, ga. Marijo Štremfelj, ki je prva Slovenka na Mount Everestu. Na področju športnega plezanja blesti Natalija Gros.

Z razvojem športa so tudi povezana športna igrišča. Športna igrišča so si sprva gradili premožni posamezniki, na primer Vinko Majdič, kranjski podjetnik in lastnik mlina. Največ zaslug za razvoj tenisa v Kranju si je pridobil Janko Sajovic. Uredil je tudi igrišče za kriket. Danes v Kranju poznamo kar nekaj prostorov za izvajanje športnih dejavnosti, na primer: Športni center Kranj, Športni park Stražišče, Športno otroško igrišče GIBI GIB, Ledena dvorana Zlato polje, Športna dvorana Planina ...

8. 8. KULTURA IN KULTURNA DRUŠTVA

Z oddihom je povezano ustanavljanje kulturnih društev. Če govorimo o kulturi, ne moremo mimo Prešernovega gledališča, simbola kranjske kulture. Zgodovina gledališča sega v leto 1945, ko so se člani treh amaterskih odrov povezali in uprizorili dramo *Bela bolezen* Karla Čapka pod okriljem režiserja Petra Malca. Uprizoritev je bila tako uspešna, da so se združili v Mestno gledališče Kranj. Slednje se je 8. februarja 1946 preimenovalo v Prešernovo gledališče. Prva uprizoritev gledališča je bila *Veronika Deseniška*. Status poklicnega gledališča si je pridobilo leta 1950 ob 101. obletnici Prešernove smrti. Takrat je bila uprizorjena igra *Visoka Pesem Ilke Vašte*, ki je v devetih slikah prikazovala življenje našega največjega slovenskega pesnika. Vloge Prešerna v treh življenjskih obdobjih so igrali člani družine Trefalt, oče France in sinova Franek in Mito. Ta predstava je bila še amaterska. Gledališče je postalo poklicno v sezoni 1950/51, ki so jo odprli s Shakespearovo komedijo *Kar hočete*. Omenjeno igro so uprizorili kar triindvajsetkrat. 1. oktobra 1957 je bilo večina gledališč ukinjenih kot profesionalnih ustanov. Kljub protestom uglednih umetnikov, je gledališče postalo: »...gledališki center za spodbujanje in usmerjanje amaterske ljudske gledališke kulture.« (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 569)

V sedmih sezonah poklicne dejavnosti Prešernovega gledališča je bilo uprizorjenih 64 dramskih dela z 866 ponovitvami. Ustvarjalni vrhunec je gledališče doživelo v času umetniškega vodenja Herberta Gruena. V ansamblu Prešernovega Gledališča je bilo v času poklicnega delovanja 13 poklicnih in 12 amaterskih igralcev, med njimi Jože Kovačič, Janez Eržen, Jože Pristov, Angelca Hlebce, Nada Bavdež in France Trefalt. Sicer pa se je prek odra Prešernovega gledališča zvrstilo mnogo predstav, ki so se zapisale v zgodovino slovenskega gledališkega snovanja. To so bile *Jakob Ruda*, *Turandot*, *Hlapci*, *Pisana Žoga* in *Kralj Ojdip*. Naslednjo transformacijo je gledališče doživelo leta 1958, ko je bil z imenom Gledališče Kranj ustanovljen zavod, z nalogo pomagati amaterskim gledališčem v širšem okolju in organizirati njihova gostovanja (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 560).

Ob koncu šestdesetih let so bili prenovljeni upravni prostori in dvorana. Sredi sezone 1974/75 je vodja, Janez Povše, odšel iz Kranja, za direktorja pa je bil imenovan Jaka Krut. Umetniški vodja je postal Matija Logar. V četrto stoletje je Prešernovo Gledališče postalo poklicno z odmevnim repertoarjem, ne le doma, marveč tudi drugod po Sloveniji. S ponovno uradno

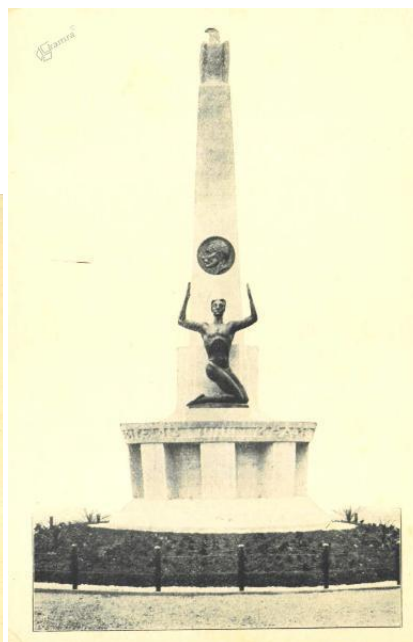
potrjeno profesionalizacijo leta 1989 je gledališče postalo član Skupnosti slovenskih dramskih gledališč s petimi redno zaposlenimi igralci (T. Oman, Bernarda Oman, Judita Zidar, Pavle Rakovec in Matjaž Višnar). Leta 1997 je Matija Logar odšel v SLG Celje. Nasledil ga je Janez Vencelj.

Če se vrnemo v 19. stoletje, moramo omeniti čitalniško gibanje. Čitalnice so bile kulturne in družabne organizacije, kjer so se srečevali meščani in izobraženci. Prirejali so besede, torej kulturne in zabavne prireditve (branje, igre, petje, plesi, predavanja, razstave ...). Pozitivna vloga čitalnic je bila širjenje javne rabe slovenščine in spodbujanje slovenske narodne zavesti, negativna vloga pa, da niso upoštevali estetsko–umetniških kriterijev. Čitalnice so se ustanovljale po vsej Gorenjski: v Škofji Loki, Kamniku in Kranju. Čitalnice so postale oporišča liberalcev, zato so jih zapuščali konzervativno orientirani člani. V Kranju je bila ustanovljena 1863, imenovala se je Narodna čitalnica in je začetek današnje Mestne knjižnice Kranj. Na začetku je imela pevski, godbeni, gledališki in knjižnični odsek. Znan član čitalniškega gibanja je bil profesor Makso Pirant, ki je pripravil načrt za ustanovitev Krajevnega muzeja v Kranju, vendar se je kranjska občina premalo zavzela za to idejo. Gibanje je vplivalo na ustanavljanje pevskih zborov. Pevski zbor kranjske čitalnice je spodbudil ustanovitev glasbene šole v Kranju, ki je pričela z delom 1. decembra 1909 in postala, po dogovoru, podružnična šola Glasbene matice (Gorenjska, 1900–2000, 1999: 563). V Kranju so ustanovili Dramski odsek, ki je pomenil začetek samostojnega gledališča, in je uprizarjalo domače ljudske igre in tudi že bolj sodobnejša dramska dela.

Zaradi čitalniškega gibanja so se razvile javne knjižnice. Narodna čitalnica se je leta 1907 preimenovala v Ljudsko knjižnico, leta 2011 se je preselila v prostore Globusa in se preimenovala v Mestno knjižnico Kranj, ki poleg izposoje knjig, pokriva več dejavnosti: medbibliotečno izposajo, zagotavljanje obveznega izvoda na Slovenskem in domoznansko dejavnost. Knjižnica je v zgradbi, ki je nepremična kulturna dediščina. Globus je projektiral znan slovenski arhitekt Edo Ravnikar (<http://giskd2s.situla.org/rkd/Opis.asp?Esd=17720>).

Slika 17: Narodni dom, Kranj (1922–23)

Slika 18: Spomenik kralja Petra I.

Omeniti moramo še Slovenski trg, ki je osrednji kranjski trg, kjer se izpelje veliko prireditev, tudi Teden mladih ter Kranjska noč. Trg je v času industrializacije doživel več predelav in preimenovanj. Leta 1924 je slovenski arhitekt Ivan Vurnik poleg trga Zvezda (danes Slovenski trg) zgradil Narodni dom, ki je bil po drugi svetovni vojni močno predelan in preimenovan v Delavski dom. Na sredini trga so 1. avgusta 1926 postavili spomenik Petru I., srbskemu kralju, kasneje kralju Kraljevine SHS (<http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=5245>). Med drugo svetovno vojno so Nemci na severu trga zgradili zgradbo, kjer je danes sedež Mestne občine Kranj. Po vojni se je trg preimenoval v Trg revolucije, spomenik kralju Petru pa so zamenjale kiparske skulpture, delo kiparja Lojzeta Dolinarja. Veliko izboljšav in predelav po vojni je izpeljal arhitekt Edo Ravnikar, trg pa se je po osamosvojitvi preimenoval v Slovenski trg.

9. ZAKLJUČEK

V **prvi hipotezi** smo domnevali, da je prihod železnice pospešil razvoj industrije v Kranju. Hipotezo smo ovrgli, saj smo ugotovili, da se je industrializacija Kranja pričela po koncu prve svetovne vojne. Glede na podatke je prvi vlak prišel v Kranj leta 1870, vendar iz naše raziskovalne naloge lahko razberete, da je bilo v Kranju v tistem času zelo malo industrijskih obratov, na primer Majdičev mlin. Odločilno leto za razvoj kranjske industrije je leto 1921, ko so se zbrali člani kranjskega občinskega odbora: Franjo Sirc, Makso Fock, Ferdinand Pollak, dr. Beno Saboth, Ivan Savnik in Franc Kuralt, ter se odločili, da v Kranj povabijo tuje podjetnike.

V **drugi hipotezi** smo predpostavili, da so člani kranjskega občinskega odbora v Kranj povabili predvsem nemške podjetnike, kajti naša domneva je izhajala iz dejstva, da je bilo slovensko gospodarstvo prav zaradi tesne zgodovinske povezanosti z nemškim kulturnim prostorom navezano na nemški trg, obenem pa naj bi Slovenci imeli tesne stike z nemškimi podjetniki. Presenetilo nas je dejstvo, da je v Kranju prevladoval češki in poljski kapital, kar povezujemo s Franjem Sircem, ki je imel tesne poslovne stike na Češkoslovaškem. Poljaki so v Kranju odkrili skoraj neokrnjen poslovni prostor za razvoj industrijskih panog. Iz tega sledi, da moramo našo hipotezo ovreči.

V **tretji hipotezi** smo domnevali, da je bilo tekstilstvo najmočnejša industrijska panoga v Kranju. Glede na pridobljene podatke lahko potrdimo hipotezo, saj smo ugotovili, da je v Kranju v procesu industrializacije bilo ustanovljenih 15 tekstilnih obratov. Pred izbruhom druge svetovne vojne je prevladovala tekstilna dejavnost, vendar so v Kranju obstajale še druge industrijske panoge, na primer čevlarska, usnjarska, puškarska in gumarska. Po drugi svetovni vojni je še vedno prevladovala tekstilna dejavnost. Podjetja, kot so bila IBI Kranj, Gorenjska oblačila, Triglav, konfekcija Kranj, Zvezda tekstilna tovarna Kranj, Kokra, ženska lahka konfekcija Kranj in Tekstilindus, so še vedno imela največji delež zaposlenih in velik delež pri BDP-ju. Počasi sta tekstilno industrijo pričeli izpodrivati elektroindustrija in gumarska industrija. S tem podatkom lahko ovržemo našo **četrto hipotezo**, saj je v Kranju vse do leta 1991 prevladovala tekstilna industrija.

Peto hipotezo ni bilo težko potrditi, saj smo odkrili ogromno podatkov in trditev, ki nakazujejo, da je bil Franjo Sirc najpomembnejši akter industrializacije Kranja. Franjo je bil kot direktor Slavenske banke v Kranju in dober poznavalec razmer na Češkoslovaškem pravi naslov za privabljanje tujega kapitala v Kranj.

V **šesti hipotezi** smo predvidevali, da je med kranjskimi industrijskimi delavci prevladovala moška delovna sila. Prav tekstilna industrija je bila tista gospodarska dejavnost, ki je predvsem zaposlovala ženske, zato smo hipotezo ovrgli.

S **sedmo hipotezo** smo domnevali, da se je Kranj pospešeno urbaniziral po drugi svetovni vojni z gradnjo spalnih naselij. To hipotezo smo potrdili, saj je Kranj od leta 1965 doživel pospešeno urbanizacijo, ki ima zametke v 30. letih 20. stoletja z urbanizacijo vasi Primskovo. Od leta 1965 so zgradili spalna naselja Zlato polje, Vodovodni stolp, Stražišče in Planina I., II. ter III.

V **osmi hipotezi** smo razmišljali o začetkih deagrarnizacije podeželja v okolici Kranja, ki se je postopoma izvajala vse od 30. letih 20. stoletja. Veliko podeželskih naselij je doživelo deagrarnizacijo in so se postopoma urbanizirala v stanovanjske soseske. Hipotezo smo potrdili, saj se je prav po drugi svetovni vojni v Kranju povečala rast prebivalstva. Naselja na severu Kranja in ob cesti proti Jezerskemu so se pospešeno urbanizirala in izgubljala vaško podobo, kar je povezano z industrializacijo Kranja. Ta naselja so Kokrica, Mlaka in Britof. Manj se je občina širila preko Save v Stražišče, ker je bil tam rezerviran prostor za razvoj industrije. Naselja ob cesti proti Škofji Loki pa imajo še danes podeželsko podobo, kjer se prebivalci ukvarjajo s kmetijstvom.

Deveto hipotezo smo ovrgli, kajti prva tuja delovna sila je prišla iz Češkoslovaške in Nemčije. Ta tuja delovna sila je predstavljala strokoven in vodstven kader.

Za **deseto hipotezo** smo bili prepričani, da je večina delovne sile iz bivših jugoslovanskih republik v Kranju našla zaposlitev v primarni in sekundarni gospodarski dejavnosti. Hipotezo smo potrdili, saj je večina te delovne sile našla zaposlitev v gozdarski, komunalni, gradbeni, gumarski in tekstilni dejavnosti.

Ugotovili smo, da je bilo osnovno zdravstvo zagotovljeno že pred industrializacijo Kranja, vendar se je zdravstvo na nekoliko višjem nivoju začelo močneje razvijati po industrializaciji, zato potrjujemo našo **enajsto hipotezo**. Delavci v tovarnah so potrebovali zdravstveno oskrbo zaradi številnih bolezni in poškodb pri delu, zato so tovarne vlagale v zdravstvene blagajne s katerimi so krile stroške zdravljenja. Z ustanavljanjem in širjenjem zdravstvenih storitev so poskušali zajeziiti veliko umrljivost otrok ter številne bolezni, kot so jetika, vnetje dihal, koze, davica, škrlatinka, griža in trebušni tifus.

V **dvanajsti hipotezi** smo predpostavili, da sta se šport in kultura vzporedno razvijala z razvojem industrije. Hipotezo moramo ovreči, kajti kulturna in športna dejavnost sta bili v Kranju razviti že pred pospešeno industrializacijo Kranja. Športna in kulturna dejavnost sta se razvili že v 60. letih 19. stoletja in sta povezani s slovenskim narodnim gibanjem. Športna dejavnost se je razvijala pod okriljem telovadnega društva Južni Sokol, kulturna pa pod vplivom čitalniškega gibanja. Seveda je slovenski kapital podpiral obe dejavnosti, vendar, kot smo že omenili, Kranj v tem obdobju ni imel zelo razvite industrije, zato je razvoj obeh dejavnosti povezan s slovenskim kulturnim in političnim bojem za slovenske narodne pravice. V Kranju je bila 1863 ustanovljena Narodna čitalnica in je začetek današnje Mestne knjižnice Kranj. Na začetku je imela pevski, godbeni, gledališki in knjižnični odsek. Znan član čitalniškega gibanja je bil profesor Makso Pirant, ki je pripravil načrt za ustanovitev Krajevnega muzeja v Kranju, vendar se je kranjska občina premalo zavzela za to idejo. Gibanje je vplivalo na ustanavljanje pevskih zborov. Pevski zbor kranjske čitalnice je spodbudil ustanovitev glasbene šole v Kranju, ki je pričela z delom 1. decembra 1909.

V naši **zadnji hipotezi** smo ugotavljali, kako so potrebe po izobraženem kadru povezane z industrializacijo. Hipotezo smo delno potrdili, saj so podjetniki sprva iskali nekvalificirano delovno silo, od 60. let 20. stoletja pa se je industrija pričela avtomatizirati in robotizirati, zato so podjetja vedno bolj potrebovala izobraženo delovno silo. Temu botruje veliko število srednješolskih programov v Kranju in možnosti višješolskega in visokošolskega izobraževanja v Kranju.

10. VIRI IN LITERATURA

1. Industrializacija Kranja - predavanje ga. Marije Rogelj v Gorenjskem muzeju, 20. 1. 2012.
2. Kos, M. Podjetništvo v Kranju od leta 1918 do nacionalizacije leta 1948. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2006. ISBN: 961-6247-19-0
3. Žontar, J. Franjo Sirc, kranjski trgovec in industrialec. Kranjski zbornik 2010. Kranj: Mestna občina Kranj, 2010, str. 292–297.
4. Rogelj, M. Kranj kot zaposlitveno središče v času najmočnejše industrializacije. Kranjski zbornik 2010. Kranj: Mestna občina Kranj, 2010, str. 112–121.
5. Kresal, F. Vzpon in propad tekstilne industrije v Kranju. Kranjski zbornik 2010. Kranj: Mestna občina Kranj, 2010, str. 73–79.
6. Cvirn, J. in Studen, A. Blišč in beda industrijskega razvoja. Zgodovina 3, učbenik za tretji letnik gimnazije. Ljubljana: DZS, 2010, str. 164-193. ISBN: 978-961-02-0112-0
7. Industrializacija v 19. stoletju. Zgodovina na maturi. Delovni zvezek. Ljubljana: Modrijan, 2008, str. 69-84. ISBN: 978-961-241-274-6
8. Slovenci v habsburški monarhiji v prvi polovici 19. stoletja. Zgodovina na maturi. Delovni zvezek. Ljubljana: Modrijan, 2010, str. 69-84. ISBN: 978-961-241-459-7
9. Šorn, J. Velika industrija v Kranju med obema vojnoma. 900 let Kranja. Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960, str. 323-339.
10. Roblek, P. Marija Kos; Podjetništvo v Kranju od leta 1918 do nacionalizacije 1948; Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Digitalna knjižnica Slovenije (online). Arhivi, letnik 29, številka 2, str. 398-399. Pridobljeno 12. 1. 2012 na spletni strani: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-K8IVW908>
11. Žontar, M. in Dežman, J. Delavska kulturna društva na Gorenjskem do leta 1941 : razstava Gorenjskega muzeja, Kranj 1983. Kranj: Gorenjski muzej, 1983.
12. Puhar, F. Gospodarski vzpon Kranja odvisen od neomejenega priseljevanja delavcev : obdobje 1918 – 1986. Kranj: Skupščina občine Kranj, 1987.
13. Puhar, F. Gospodarski vzpon Kranja 1918-1986. Kranjski zbornik, 1990, str. 57-67.
14. Dolžan Eržen, T. in Gros, V. Kranj : Prešernovo in univerzitetno mesto : mesto zgodovine, kulture in športa. Kranj: Mestna občina, 1998.
15. Dolžan Eržen, T. Meščani mesta Kranja v obdobju med svetovnima vojnoma - etnološki oris. 40 let Gorenjskega muzeja : 1953-1993, str. 90-95.

16. Valič, E., Benedik, F., Dolžan Eržen, T. in Polenec, N. Kranj : odprto mesto Evropi = open city to Europe. Kranj: Zavod za turizem za Mestno občino, 2007.
17. Stvaritve znanih arhitektov : Kranj in okolica. Kranj : Študijski krožek "Odkrijmo svojo deželo drugim", Univerza za III. življenjsko obdobje, 1995. ISBN: 978-961-92248-2-2
18. Žontar, J. Zgodovina mesta Kranja. Kranj: Skupščina občine, 1982.
19. Kos, M. Ulice, ceste in trgi mesta Kranja v preteklosti : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana Enot za Gorenjsko Kranj. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2009. ISBN: 978-961-6247-26-9
20. Gorenjska, 1900-2000, knjiga gorenjske samozavesti. Kranj : Gorenjski glas, 1999. ISBN: 961-90287-3-2
21. Stariha, G. Iz manj znanega kranjskega življenja v prejšnjem stoletju. Digitalna knjižnica Slovenije (online). Kronika (Ljubljana), letnik 41, številka 3, str. 155-164. Pridobljeno 23. 11. 2011 na spletni strani: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-NGAQ3018/?query=%27keywords%3dKranj+zgodovina%27&pageSize=25&page=4>
22. Kamra. Začetki industrializacije Gorenjske na razglednicah. Digitalizirana kulturna dediščina slovenskih pokrajin - Gorenjska pokrajina (online). Pridobljeno 12. 12. 2011 na spletni strani: (<http://www.kamra.si/Default.aspx?module=5®ion=2&id=878>)
23. Industrijska revolucija. Svarog. (online) Pridobljeno 19. 1. 2012 na spletni strani: http://www.svarog.si/zgodovina/3/index.php?page_id=7648
24. Družbenogeografski razvoj v prvi polovici 19. stoletja. Svarog. (online) Pridobljeno 19. 1. 2012 na spletni strani: http://www.svarog.si/zgodovina/3/index.php?page_id=7547
25. Gospodarski in tehnični razvoj v drugi polovici 19. stoletja. Svarog. (online) Pridobljeno 19. 1. 2012 na spletni strani: http://www.svarog.si/zgodovina/3/index.php?page_id=8384
26. Slovenci v drugi polovici 19. stoletja. Svarog. (online) Pridobljeno 19. 1. 2012 na spletni strani: http://www.svarog.si/zgodovina/3/index.php?page_id=8360
27. Slovenci med svetovnima vojnama. Svarog (online). Pridobljeno 20. 1. 2012 na spletni strani: http://www.svarog.si/zgodovina/4/index.php?page_id=8128
28. Slovenci po drugi svetovni vojni. Svarog (online). Pridobljeno 22. 1. 2012 na spletni strani: http://www.svarog.si/zgodovina/4/index.php?page_id=8421
29. Weber, M. Protestantska etika in duh kapitalizma. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2002. ISBN: 961-6262-378

30. Franklin, B. Necessary Hints to Those that would be Rich (1736). Sacklunch.net (online). Pridobljeno 19. 1. 2012 na spletni strani: http://www.sacklunch.net/poorrichard/Necessary_Hints_to_Those_That_Would_Be_Rich.html
31. Slovar slovenskega knjižnega jezika. CD-ROM Knjižna polica. Ljubljana: DZS, 2005. ISBN: 8634120597
32. Pavliha, B. Slovenci v Avstro-Ogrski. Zgodovina na maturi 2010. Mengeš: Ico, 2009, str. 143-156. ISBN: 978-961-6287-69-2
33. Križnar, I. Stavkovno gibanje v Kranju in okolici. 900 let Kranja. Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960, str. 340-351.
34. Klemenčič, V. Procesi deagrarizacije in urbanizacije slovenskega podeželja. Filozofska fakulteta (online). Pridobljeno 19. 1. 2012 na spletni strani: http://www.ff.uni-lj.si/oddelki/geo/publikacije/dela/files/dela_17/vladimir_klemencic.pdf
35. Zveza geografov Slovenije (online). Pridobljeno 19. 1. 2012 na spletni strani: <http://zgds.zrc-sazu.si/4-6-1999.htm>
36. Blažič, M. Levica brez idej omogoča razmah neofašizmov. Narobe. si. (online). Pridobljeno 19. 1. 2012 na spletni strani: <http://www.narobe.si/stevilka-18-19/intervju-barnes>
37. Koledar 1996. Vlada Republike Slovenije. Urad za žensko politiko. Ljubljana: Grafika JA Avšar, 1995.
38. Po cesti in železnici čez mostove. Koropedija.si (online). Pridobljeno 20. 1. 2012 na spletni strani: http://www.koropedija.si/index.php?title=Po_cesti_in_%C5%BEeleznici_%C4%8Ddez_mostove
39. Zgodovinska podoba. Mestna občina Kranj (online). Pridobljeno 13. 1. 2012 na spletni strani: <http://www.kranj.si/podrocje.aspx?id=355>
40. Statistični podatki. Mestna občina Kranj (online). Pridobljeno 21. 1. 2012 na spletni strani: <http://www.kranj.si/podrocje.aspx?id=587>
41. Špiček, P. Okoljevarstveni vidiki suburbanizacije Kranja. Ljubljana: 2008. Diplomsko delo, Filozofska fakulteta Ljubljana, Oddelek za geografijo (online). Pridobljeno 15. 12. 2011 na spletni strani: http://geo2.ff.uni-lj.si/pisnadela/pdfs/dipl_200801_petra_spicek.pdf
42. Vrišek, I. Slovenska industrija po osamosvojitvi. Digitalna knjižnica Slovenije (online). IB revija, letnik 42, številka 2 (2008), str. 65-86. Pridobljeno 12. 1. 2012 na spletni strani: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-G9ZFTJD9>

43. Tovarna Jugočeška (IskraEmeco). Industrijska arhitekturna dediščina (online). Pridobljeno 22. 12. 2011 na spletni strani: http://predmet.fa.unilj.si/indeed/03_arhiv/arhiv.html
44. Register nepremične kulturne dediščine. Zavod za varstvo kulturne dediščine (online). Pridobljeno 22. 12. 2011 na spletni strani: <http://rkd.situla.org/?uid=2375>
45. Zgodovina slovenskih železnic. Slovenske železnice (online). Pridobljeno 22. 1. 2012 na spletni strani: <http://www.slo-zeleznice.si/sl/podjetje/onas/zgodovina>
46. Bogataj, B. Kranjska tekstilna industrija umira. Gorenjski glas (online). Pridobljeno 25. 1. 2012 na spletni strani: <http://www.gorenjskiglas.si/novice/ekonomija/index.php?action=clanek&id=23115>
47. Statistični urad Republike Slovenije (online). Pridobljeno 23. 1. 2012 na spletni strani: <http://www.stat.si/doc/statinf/05-si-007-1001.pdf>
48. Stavbenik in podjetnik Josip Slavec. Inženirska zbornica Slovenije (online). Pridobljeno 3. 2. 2012 na spletni strani: <http://www.izs.si/prirocniki-publikacije/glasilo-izsnovo/letnik-2011/letnik-14-stevilka-60/reportaze/stavbenik-in-podjetnik-josip-slavec/>
49. Slovenske avtoceste. Trideset let avtocest v Sloveniji. Dars (online). Pridobljeno 3. 2. 2012 na spletni strani: http://www.dars.si/Dokumenti/4_publicacije_knjige/slo_AC_30_let.pdf
50. Odkritje kipa velikega gradbenika Josipa Slavca v Kranju. MMC RTV SLO (online). Pridobljeno 6. 2. 2012 na spletni strani: <http://www.rtv slo.si/kultura/razstave/odkritje-kipa-velikega-gradbenika-josipa-slavca-v-kranju/271780>
51. S. K. Kranjske ulice v preteklosti. Gorenjski glas (online). Pridobljeno 6. 2. 2012 na spletni strani: <http://www.gorenjskiglas.si/novice/zanimivosti/index.php?action=clanek&id=30098>
52. Športna zveza Ljubljane (online). Pridobljeno 7. 2. 2012 na spletni strani: <http://arhiv.szlj.si/main.php?cat=8&id=173&more=1>
53. Veliki "leteči" inženir in oče letečega športa. MMC RTV SLO (online). Pridobljeno 7. 2. 2012 na spletni strani: <http://www.rtv slo.si/sport/preostali-sporti/veliki-leteci-inzenir-in-oce-slovenskega-sporta/217543>

11. VIRI SLIKOVNEGA GRADIVA

Slika1: Kranj, pogled na mesto z desnega brega Save in predel okrog železniške postaje, <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=5237>, dostopno 2. 12. 2011.

Slika 2: Savski most v Kranju (pogled na most čez Savo, Majdičev mlin in gimnazijo), <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=5247>, dostopno 2. 12. 2011.

Slika 3: Majdičev mlin, <http://www.google.si/imgres?q=majdi>, dostopno 2. 12. 2011.

Slika 4: Kranj - elektrarna na Kokri, <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=5238>, dostopno 2. 12. 2011.

Slika 5: Kranj – hidroelektrarna Kokra danes, <http://www.gorenjske-elektrarne.si/Nase-elektrarne/Hidroelektrarne/HE-Kokra>, dostopno 2. 12. 2011.

Slika 6: Vodni stolp, Kranj, <http://www.google.si/imgres?q=vodni+stolp+kranj>, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 7: Tovarna Vulkan, http://www.sava-tires.com/sava/si_sl/about_sava/history/, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 8: Franjo Sirc, <http://knjiznicainz.blogspot.com/2010/08/joze-zontar-kaznovana-podjetnost.html>, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 9: Tovarna Jugočeška, http://predmet.fa.uni-lj.si/inded/03_arhiv/09_jugoceska/jugoceska.html, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 10: Sejemski dan v Kranju, <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=5®ion=2&id=808>, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 11: Mestni trg danes, <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=549644>, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 12: Kranj - pogled na mesto, Prešernovo ulico in na poslopje gimnazije, <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=5233>, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 13: Prvi slovenski avtomobil Triglav – Stanko Bloudek, <http://www.rtv slo.si/sport/preostali-sporti/veliki-leteci-inzenir-in-oce-slovenskega-sporta/217543>, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 14: Doprsni kip Josipa Slavca na Stari pošti v Kranju, <http://www.rtv slo.si/kultura/razstave/odkritje-kipa-velikega-gradbenika-josipa-slavca-v-kranju/271780>, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 15: Tekstilna šola Kranj, <http://rkd.situla.org>, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 16: Gimnazija Kranj (okoli 1930), <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=5247>, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 17: Narodni dom, Kranj (1922–23), <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=5243>, dostopno 12. 1. 2012.

Slika 18: Spomenik kralja Petra I., <http://www.kamra.si/Default.aspx?module=7&id=5245>, dostopno 12. 1. 2012.